

श्रद्धांजलि—

वाचकहो वरील 'संपादकीय' यांनी लिहिले ते श्री साईलीला मासिकाचे अंतरी संपादक ह. भ. प. श्री. द. दि. परचुरे, एम्. ए., प्रवीण, यांना दि. १ जून १९६३ रोजीं त्यांच्या रहात्या घरीं आकस्मिक रीत्या हृदयविकारानें देवाज्ञा झाली लिहितांना आम्हांला अत्यंत खेद होत आहे. आपल्या संपादन कौशल्यानें त्यांनी नासिकावर जो उत्कृष्टतेचा छाप वठविला आहे त्यावहूल सर्वांनाच साभिमान समाधान वाटत आले आहे आणि हें कार्य करतांना त्यांनी जी उत्कट तन्मयता, जी नंत्रमशीलता, जो साक्षेप, जी विद्वत्ता, जी सहृदयता आणि जी चतुरखता प्रत्यासु ग्रन्थ दिली तीमुळे या मासिकाचें संपादन आतां यांच्या हातून असेंच उत्कृष्टपणे परदडत राहील व साईबाबांच्या प्रेममय आशीर्वादाचा संदेश अधिकाधिक वाचकांना दृम्हा पोहोचत राहील अशी आशा—असा विश्वास सर्वांना वाटत होता. साई-निकेतन मधील कार्यकर्त्यांना जेव्हां हें दुःखद वृत्त १ जूनला १२। वाजतां कळले तेव्हां ग्रन्थ कोणाचा त्यावर विश्वासच वसला नाही. पण दुःखद वृत्ते कधीं खोटीं ठरत नाहीत हें दुर्दैवच असते. महाबळेश्वरला ते मे महिन्यांत विश्रांतीसाठी गेले होते तेहून परत आल्यावर जून १९७३ च्या अंकाचें मुद्रणकार्य त्यानी तातडीने करून निहिले आणि विशेष म्हणजे 'मुलांचे साईबाबा' म्हणून जें छोटेसें पुस्तक त्यानी निहिले आहे त्याच्या प्रती त्यांच्या हातांत ३१ मे या दिवशी म्हणजे मृत्यूपूर्वी एकच दिस आल्या. आपल्या सहीनिशीं त्यांतील कांहीं प्रती आपल्या इष्टमित्रांना त्यांनी निहिले म्हणून दिल्या. एक प्रकारच्या समाधानाने त्या दिवशीं ते घरी गेले आणि या जुलै १९७३ च्या अंकांसाठी संपादन करावयाचे लेख व कविता दुसऱ्या दिवशीं त्यांनी घरी मायवून घेतल्या व घरीच काम करावयाचे ठरविले. पण दोन अडीच तासांतच द्वितीया देणारी बातमी कार्यालयात दूरध्वनीवरून कळली, आणि मृत्यु कोणासाठीं शंख नाही याचा हृदयद्रावकपणे प्रत्यय आला.

आम्हांला आमच्या वाचकांना ही बातमी कळवितांना दुःख तर होतच आहे परंतु बसा माणूस पुनः मिळणे नाहीं — याचेही अतीव वैषम्य वाटत आहे. श्री. साईबाबांच्या शिरोमालांतून त्यांनी ज्या तळमळीनें आपले भक्तिपूर्ण हृदय उघडें केले आहे त्या हृदयाची मुक्तींसाठी हांक त्या प्रभूच्या कणीं पडली काय ! ते देवाचे लाडके झाले त्यांच्या पत्नीला, मुलांना, नातवंडांना, मित्रपरिवाराला, नातेवाईकांना, आणि विविध क्षेत्रांतील त्यांच्या परिचितांना अचानक दुःखांत लोटून निजधामीं गेले. सर्व संविधितांच्या शोकभावनेला श्रीसाई संस्थान व साईलीला मासिकाचे कर्मचारी वृद्ध यांच्यातर्फ समसंवेदना प्रगट करीत आहोत.

कै. द. दि. परचुरे यांच्या व्यक्तिमत्वाचें दर्शन घडविणारा विशेष लेख त्यांचे शक्ते बंधु डॉ. श्री. दि. परचुरे, एम्. ए., पी.एच.डी., यांनी लिहून दिला आहे तो प्रसिद्ध करीत आहोत.

झेवटी कै. द. दि. परचुरे यांच्या स्मृतींसं अभिवादन करून व श्रीसाईबाबाचे वर्णी त्यांच्या सद्गतीविषयीं सद्गदित अंतकरणाने सर्वांतर्फ प्रार्थना करून ही शद्धांजलि पुरी करतों.

अण्णा गेले !

एका समर्पित जीवनाचा आकस्मिक अंत.

ले. डॉ. श्री. दि. परचुरे. एम्. ए. पीएच.डी.

तो दिवस होता एक जून १९७३ चा. वेळ होती दुपारी दोन अडीचची. माझे सब्बा महिन्याची रजा संपवून मी त्याच दिवशी कामावर रुजू झालो होतो. देवनार येथील पशुवधगृहात इतर अधिकाऱ्यांसमंवेत मी काही उमेदवारांच्या मुलाखती घेतो. तेवढ्यात टेबलावरील टेलिफोन खणखणला आणि ज्या अधिकाऱ्याने ते घेतला त्याने तो माझ्या हाती दिला. मला निरोप मिळाला की माझ्या मोठ्या बंधूस हृदयविकाराचा झटका आला आहे आणि मी तात्काळ त्यांचेकडे जावे. सांगाऱ्याच्या पद्धतीवरून माझ्या “विन्नशंकी” मनात एकदम पाल चुकचुकली; पण जास्त विचार न करता मी तात्काळ तेथून निघालो. बंधूंच्या घराच्या रस्त्यावर मला माझे धाकटे बंधू भेटले आणि त्यानी मला एकदम सांगितले, “अण्णा गेले !” मला एकदम धक्का बसला आणि माझ्या डोळ्यांतून खळकन अश्रु ओघळले. पण मी मोठा, तेव्हा मीच एकदम धीर सोडणे योग्य नव्हे हे जाणून मी ते अश्रु लपकिं आणि पुढच्या उद्योगाला लागलो.

अजातशत्रु

अण्णा माझे मोठ बंधू. माझ्यापेक्षा केवळ पावणे दोन वर्षांनी मोठे. त्यामुळे त्यांच्या माझ्यात वयाप्रमाणेच वागण्यातही जास्त अंतर नसे. ते मला अगदी बरोबरीने वागवीत. त्यामुळे आम्हाला त्यांचेबद्दल आदर वाटत असला तरी धाक वाटत नसे. माझ्या पिढीतील माझी सख्खी व जी चुलत भावडे होती त्यात अण्णा सर्वांत वडील आमच्या घरात पंचवीस वर्षांनी पाळणा हलत होता वडिलांच्या पिढीनंतर, आणि त्यांत तो मुलगा ! मग कौतुकाला काय तोटा ? माझ्या काकांनीही त्यांचे फार कौतुक केले. लहानपणी अण्णा व मी ह्यांचे कौतुक आमच्या घरात वरेच होत होते. पण ह्या कौतुकाने अण्णा शेफारून गेले नाहीत की उद्घटही झाले नाहीत. आजी, काळा काळू, आई, वडील इत्यादीनी केलेले सुसंस्कार व उच्च शिक्षणाने प्राप्त झालेले नम्रता ह्यांच्यामुळे जिकडे जातील तिकडे अण्णा लोकप्रियता असत. शाळेत शिक्षण असताना, पुढे नोकरीच्या सुरवातीस शाळेत शिकवीत असताना व मुंबई आणि राजकोट येथील कालेजात शिकवीत असताना ते सर्वांना हवेहवेसे वाटत. एलिफन्टन कालेज मध्ये शिकत असतानाही ते तेथील महाराष्ट्र मंडळाचे चिटणीस होते व त्यावेळीही त्यांची लोकप्रियता कमी नव्हती. म्हणूनच मला वाटते त्याना कोणीच शत्रु निर्माण झाला नाही; ते आयुष्यात अजातशत्रूच राहिले.

साधी रहाणी आणि....

१९३० साली महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखालील कायदेभंगाच्या चळवळीचा ढोंब देशात उमसला होता. त्या वेळच्या शाळेतील, अणांच्या सारख्या भावनाशील, विद्यार्थ्यांवर त्याचा परिणाम होणे अगदी अंपरिहार्य होते. त्यावेळी मुंबई शहरात ह्याच्या प्रभात फेच्या, झेंडावंदने, सत्याग्रह, राजकीय सभा व मिरवणुका ह्या सर्वांत ते भाग घेत असतच, पण त्यावेळीच त्यानी खादी वापरण्याचे व्रत स्वीकारले होते आणि ते आयुष्यभर निष्टेने पाळले. खादीचे धोतर, पांढरा शुभ्र झब्बा व चोचदार पांढरी शुभ्र टोपी ह्यानी त्यांचे व्यक्तिमत्व खळून दिसत असे. त्यांचे ह्या वेषात उपस्थित झालेले व्यक्तिमत्व सर्व ठिकाणी तात्काळ प्रसन्नता निर्माण करीत असे. त्यांचे बोलणे माहितीपूर्ण व विद्वत्ताप्रचुर तर असेच परंतु त्याला सदैव विनोदाची डूब असे, त्यामुळे ते कोठल्याही समुदायात गेले की आपल्या भोवती समुदाय गोळा करीत असत. सिद्धार्थ कॉलेजमध्ये ते गेली वीस बावीस वर्षे काम करीत असले तरी आपली साधी रहाणी त्यानी कधीच सोडली नाहती. त्याबरोबरच त्यांच्या विचारसरणीचा तर मात्र सारखा अधिकाधिक उच्च पातळी गाठीत होता. साधी रहाणी व उच्च विचारसरणी ह्यांचे ते आदर्शच होते असे म्हणण्यास हरकत नाही.

तीव्र बुद्धिमत्ता.

अणांची बुद्धि फार कुशाग्र होती. लहानपणापासूनच त्यांना चौकेर वाचनाची अवड होती आणि दिवसाचा जास्तीत जास्त वेळ ते लेखन, वाचन, मनन, भाषण इत्यादी मध्ये खर्च करीत असत. गणितासारखा रुक्क्ष समजला जाणारा विषय त्यांनी बी.ए. व एम्.ए. ला घेतला होता आणि आर्थररोड (हल्लीचे कस्तुरबा) रुग्णालयात अखंड रात्रपाळी करूनही त्यांनी दिवसा अभ्यास करून द्वितीय श्रेणी मिळविलीच; पण अशा प्रकारे गणितात गती असलेला मनुष्य त्या विषयाचा अभ्यास चालू ठेवून वाहूमयाचाही व्यासंग चांगल्या तळ्हेने करीत असे हेच त्यांच्या तीव्र बुद्धिमत्तेचे व चैकेर व्यक्तिमत्वाचे गमक होते. ते झेवियर कॉलेज मध्ये शिकत. असताना त्या वेळच्या कॉलेजमधील विद्यार्थ्यांचा एक लेखसंग्रह “पखरण” ह्या नावाने प्रसिद्ध झाला होता त्यात त्यांच्या लेखाला स्थान मिळाले होते. ह्यावरून लेखक ह्या नात्याने त्यांच्या लेखनाचा दर्जा लहानपणापासून बराच वरचा होता असे दिसून येईल. हा व्यासंग त्यांनी कायम ठेवून बरीच स्वतंत्र पुस्तके पुढे लिहिली व साई महाराजांच्या मृक्तीमुळे पुढे ह्या साईलीला मासिकाचे संपादकत्व स्वीकारून ह्या मासिकाचा दर्जा उंचावून त्यात पुष्कळ सुधारणा घडवून आणल्या व ते लोकप्रिय केले.

लेखना प्रमाणेच वक्तृत्व व पाठांतर ह्यांच्या स्पर्धामध्ये ते व मी वयाच्या आठव्या नवव्या वर्षापासूनच भाग घेत होतो. त्यामुळे शाळेत व कॉलेजमध्ये शिकत असताना

त्यांचे वक्तृत्व सुधारले. ते इतके की पुढे दादर येथील वक्तृत्वोत्तेजक सभेतर्फे गणपतींत होणाऱ्या चक्री व्याख्यानांचे ते एक आधारस्तंभ म्हणूनच कित्येक वर्षे गणले जात असत.

त्यांचा अध्यात्माकडे ओढा होताच, पुढे आध्यात्मिक वाङ्मयाचा अभ्यास व व्यासंग जसा वाढत गेला तसेतसे ते कीर्तने व प्रवचने ह्याकडे अधिकाधिक आकृष्ट होत गेले आणि त्याचाच परिपाक पुढे ते स्वतःच कीर्तने व प्रवचने करण्यात झाला. अलिकडे तर स्वतः झीज सोसूनसुद्धा ते कोठेही प्रवचन वा कीर्तनाला जात असत. त्यांच्या मृत्यूच्या आदल्याच दिवशी रात्री ते एका प्रवचनाला जाऊन आले होते.

कार्यनिष्ठा

सतत कार्य करीत रहाण्यावर अण्णांची फार निष्ठा होती. आपण एकदा कोणतेही कार्य अंगावर घेतले की त्यात कोणत्याही तन्हेची कुचराई केलेली त्यांना खपत नसे. प्रसंगी त्यासाठी झीज सोसावी लागली तरी त्याचेही त्याना काही वाटत नसे. ती ते आनंदाने पत्करीत परंतु कार्याची कोणत्याही प्रकारे हानी होऊ देत नसत. कार्य समोर दिसत असतांना आपल्या प्रकृतीकडेही प्रसंगविशेषी ते दुर्लक्ष करीत असत. अण्णांच्यावर एकादे काम सोपवले की ते होणारच ही भावना त्यांच्या सर्व मित्रपरिवारात व चाहत्यांत होती. त्यांच्या चौकर, कार्यमुळे त्यांचा मित्रपरिवारही वराच होता व त्यात डॉक्टर, इंजिनियर, प्रोफेसर, कीर्तनकार, प्रवचनकार, गवई इत्यादि निरनिराळचा स्तरोतील व धंद्यातील लोकांचा समावेश होता.

ऐहिकाबद्दल अनासक्ति

आमच्या कुटुंबात आनुवंशिक असलेला मधुमेहाचा विकार अण्णांना सुमारे दहा वर्षपूर्वी जडला. त्यावेळेपासून त्यांच्या खाण्यापिण्यावर बंधने आली आणि त्यामुळेच प्रकृतीच्या काही ना काही तक्रारी सुरु असत; परंतु आता आपले आयुष्म फार शिल्लक राहिले नाही हे जणू काही समजूनच की काय गेली कित्येक वर्षे ते संसारात अंसून सुद्धा अनांसक्त वृत्तीनेच वागत. त्यांच्या सुदैवाने त्यांची दोन्ही मुळे मोठी होऊन मागली लागलेली आहेत. त्यांची लग्ने होऊन दोघानाही मुळे झालेली आहेत. तेव्हा आता अण्णांनी संसारात कशाची काळजी करावी असे काहीच शिल्लक नाही; परंतु अशी परिस्थिती असूनही हे जाणणारे व आचरणात आणणारे लोक कितीसे दिसतात. ? उलट ह्या वयातही संसारात अधिकाधिक गुरफटणारेच पुष्कळ. हे सर्व जाणून आपणाला अध्यात्मांत पूर्णपणे बुडवून घेणारे अणणा विशेष नव्हते का ? हल्लीच्या दिवसाच्या मानाने साठ ही वयोमर्यादा जास्त नव्हे तेव्हा ह्या वयोमर्यादितच निर्धृण काळाने त्यांच्यावर झडप घालून ह्या समर्पित जीवनाचा असा आकस्मित अंत करावा हा केवढा दैवदुर्विलास ?

देवपूजेची जरूरी

(मे १९७३ च्या अंकावरून पुढे चालू)

डॉ. माधवराव दाभाडे.

एम.ए, पीएच. डी.

या बातम्या वाचून वाचक म्हणतील, 'अहो दाभाडे साहेब ! याच काय पण ब्रशा हजारो घटना हररोज हरघडी घडत आहेत. त्यांची यादी तुम्ही कुठवर करणार ? नुसत्या बलात्काराच्याच बातम्या वाचून तुमचे डोळे पांढरे व्हायची पाळी येईल. आणि सर्वच घटना कुठं प्रकाशित होतात का ? लाचलुचपत, वशिलेबाजी, भ्रष्टाचार, धर्मधर्मामुळे पसरलेला द्वेष, अज्ञानामुळे अंधविश्वासाने, मनुष्याची होणारी फटफजिती आणि गरिबांना हरघडी सहन कराव्या लागणाऱ्या यातना कुठं प्रकाशित होतात ? अहो ! एवढंच काय, पण हे असे अनन्वित प्रकार पूर्वीही होत असत, आजही घडत आहेत आणि पुढीही होतीलच ! यावर तुमचं काय म्हणणं आहे ? प्रत्यक्ष परमेश्वरालाही जर तो असलाच तर हे अन्याय, हे अत्याचार आणि हे अपमान थांबविता यायचे नाहीत. अशा स्थितीत तुमच्या सारख्यांनी सदाचाराचं आणि माणुसकीचं तुणतुणं वाजवावं याचं मोठं नवल वाटतं ! आणि तुमच्या सारख्यांनी न्यायाची, नीतीची आणि प्रेमाची भाषा बोलणं म्हणजे समुद्रात दोनचार थेंब गोडं पाणी ओतून यामुळं समुद्राचं पाणी गोड होणार आहे, असं म्हणज्यासारखं आहे.'

हे वाचकांचं स्पष्ट बोलणं मोठं मार्मिक आहे यात शंका नाही. कारण सध्या जगात सत्याएवजी असत्याचाच बोलबाला होतं आहे. न्यायाच्या ऐवजी अन्यायाचाच ढौल मोठमोठ्यानं वाजत आहे. प्रेमाच्या ऐवजी द्वेषाचीच पुंगी सारखी ऐकू येत आहे. आणि सहिष्णुते ऐवजी बेबनाव करण्याकडे च मनुष्याचा कल दिसून येत आहे. ही गोष्ट खरी आहे. कारण अज्ञान, अन्याय, अत्याचार आणि द्वेष यांचंच बंड सर्वत्र माजलं आहे. 'हम करें, सो कायदा' असं जो तो म्हणत आहे. गरीबांचा कुणी वाली नाही. ज्यांच्या हातात सत्ता आहे त्यांना अधिकारामुळं, पैशामुळं आणि अधिकाधिक खायला मिळाल्यामुळं माज चढला आहे आणि ते माणुसकी विसरले आहेत. त्यामुळं न्याय, नीती, प्रेम आणि सहिष्णुता यांना कोणी विचारीत नाही. अशावेळी आपण भांबावून गेलो नाही तरच नवल !

तरीही आपण शांत चित्तानं या सर्व गोष्टींचा विचार करायला पाहिजे. म्हणून आपण क्षणभर मागं वळून पाहू या. आपल्या क्रषीमुनींनी धर्म अर्थ काम आणि मोक्ष या चार गोष्टींना पुरुषार्थ असं म्हटलं आहे. क्रषी आणि मुनी यांचं नाव काढलं की काही लोकांच्या कपाळाला आठचा पडतात, हे आम्हाला ठाऊक आहे. परंतु पूर्वीच्या काळी सुचलेला चांगला विचार हजारो पिढ्यांपासून चालत आला आहे. तो जर

खरोखरच चांगला असेल तर घ्यायला हरकत नसावी. जुनं ते सर्व सोनं असं आम्ही मानीत नाही. समाजाच्या कल्याणाचा विचार कुणीही, कुठंही आणि केळाही सांगितला असेल तर त्याचा आपण स्वीकार करावा. आणि जो विचार समाजाच्या कल्याणाचा नसेल तो कितीही जुना असला तरी आपण त्याचा ताबडतोब त्याग करावा असंच आम्हाला वाटत.

मनुष्य जन्माला आत्यानंतर धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष या गोष्टींना त्यांन समसमान महत्त्व द्यावं असं पूर्वजांनी सांगितलं. यापैकी कोणत्याही एका गोष्टीला जास्त महत्त्व द्यायचं आणि दुसऱ्या एखाद्या गोष्टीला गौण समजायचं असं त्यांना वाटत नव्हतं. संसारात स्त्री आणि पुरुष यांना सारखंच महत्त्व असतं. स्त्री आणि पुरुष ही रथाची दोन चाकं आहेत. यापैकी एक चाक महत्त्वाचं आणि दुसरं गौण असं कोणीही समजत नाही. परंतु पती किंवा पत्नी यांपैकी एकाला जंरी वृथाभिमान झाला की चालत्या रथाला अडथळा झालाच म्हणून समजां. समजा, इलेक्ट्रिकच्या बल्ब मधील पॉक्झिटिव्ह निगेटिव्ह यापैकी कोणतीही तार तुटली तर तो इलेक्ट्रिकचा बल्ब प्रकाश देऊ शकेल का? त्या प्रमाणं पती किंवा पत्नी यांच्यात दुष्ट विचार आला आणि त्या दोघात काही बेबनाव झाला तर त्या घरांत शांतता नांदू शकेल का? यास्तव पतिपत्नीनीं एकमेकाविषयी आदर बाळगण, एकमेकांवर नितांत प्रेम करणं, एकमेकांचं उणं न काढतां त्यावर पांघरूण घालणं आणि एखाद्या गोष्टी-विषयी दोघांचं एकमत नसलं तरीही प्रेमाचा धागा तुटून जाईल इतका विरोध न करता एकमेकांना सावरून धरणं या गोष्टी फार महत्त्वाच्या असतात. ज्या घरात नवराबायकोला एकमेकांविषयी प्रेम, आदर, जिव्हाळा आणि विश्वास वाटतो, त्या घरात सुख, शांति, उत्साह आणि आत्मीयता यांचा झरा अखण्ड वहात असतो. उलट या गोष्टी नसल्या तर त्या घराला अवकळा येते.

हे जसं खरं आहे त्या प्रमाणे संसारात असतांना मनुष्यानं धर्म अर्थ काम आणि मोक्ष या गोष्टींना सारखंच महत्त्व द्यावं. किंबहुना या पैकी एकाही गोष्टीकडे कानाडोळा करूं नये. उलट या सर्व गोष्टींची योग्य ती जोपासना करावी, म्हणेच मनुष्याचा उत्कर्ष होतो. आपल्या देशाच्या पंतप्रधान माननीय श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी वेदांच्या विषयी बोलतांना असे जाहीर रीतीने सांगितलं की जेव्हा आम्ही भारतीय लोक वेदवाणीवर विश्वास ठेवून वागत होतो तेव्हा आमची ऐहिक आणि पारमार्थिक उभती झाली होती. या उलट जेव्हांपासून आम्ही वेदांकडे पाठ फिरविली आहे तेव्हापासून आमची अवनती होत आहे. यास्तव आपण पुन्हा पुन्हा वेदांचं अध्ययन केलं पाहिजे. वेदामध्ये सांगितलेले सिद्धांत आपण आचरणात आणले पाहिजेत. असं केलं म्हणजे आपली उभती झाल्याशिवाय रहाणार नाही. त्यांनी हे सत्यच नाही का सांगितलं?

तेव्हा धर्म म्हणजे काय ? धर्म म्हणजे शेंडी किंवा दाढी वाढवण, कपाळीं टिळा लावण, गळ्यात माळा घालण म्हणजेच फक्त धर्माप्रिमाण वागण आहे का ? किंवा चार भितींच्या आत मोठमोठ्यानं ओरडण म्हणजे धर्म पाळण असते का ? हे केवळ वाह्य उपचार असतात.

आज जसा ढोंगी लोकांचा सुव्हसुव्हाट आहे तसा पूर्वीही होता. अशा ढोंगी लोकांवर संत तुकोबांनी फार तीव्र कोरडे ओढले आहेत. ते म्हणतात :

पंडित म्हणता थोर सुख । परी तो पाहाता अवघा मूख ॥ १ ॥

काय करावें घोकिले । वेदपठण वायां गेले ॥ २ ॥

वेदीं सांगितले तें न करी । सम ब्रह्म नेणे दुराचारी ॥ ३ ॥

तुका देखे जीवीं शिव । हाची तेथींचा अनुभव ॥ ४ ॥

“अहो ! आपण तर पंडित आहात, असं म्हटलं म्हणजे त्याला मोठा आनंद होतो. परंतु खरं पाहिलं तर तो महामूर्ख असतो. कारण त्यानं वेद फक्त पाठ केलेले असतात. त्याला वेदांचा खरा अर्थ समजला म्हणून म्हणता येईल का ? छे: छे: उलट त्याचं वर्तन वेदांच्या विरुद्ध असतं. सर्व जीवांच्या ठिकाणी तो ब्रह्म पाहूं शकत नाही. कारण तो स्वतःच अज्ञानी असतो (त्यानं फक्त पोट भरण्यासाठी वेद पाठ केलेले असतात.) अशा दुराचारी मनुष्याला वेदांचा काय अर्थ समजला ? सर्व प्राणिमात्रात शिव आहे अशा वृत्तीनं वागण हे वेदांचं सार आम्हाला समजलं आहे ! ” असे संत तुकोबा सांगतात.

राष्ट्रनिष्ठा व जातिभेद

“राष्ट्रनिष्ठा ही आपण सर्वांत मोठी निष्ठा मानतो. अस्पृश्यता मानणं हे राष्ट्रनिष्ठेच्या विरुद्ध आहे. म्हणून आपली राष्ट्रनिष्ठा तपासण्याची वेळ आता आली आहे. मूठभर लोकांनी आपल्यावर हल्ले करून आपला पराभव केला. देशाला राजकीय दृष्टचा कमकुवत बनविणाऱ्या अस्पृश्यतेला गाडल्याशिवाय राष्ट्राचा अभ्युदय होणार नाही, लोकशाही रुजणार नाही. अस्पृश्यतेचं मूळ शोधणं म्हणजे जातीयतेचं मूळ शोधणं होय. नदीचं मूळ आणि त्रृष्णीचं कूळ शोधू नये असं म्हणतात. कारण त्रृष्णीचं जन्मचरित पाहिलं तर त्यांच्या आईबापांची चर्चा होते व मग वेगळ्याचं गोष्टी हाती येतात. म्हणून जात मानणाऱ्यांनी ही म्हण तयार केली. समाजाचे जन्मजात हजारो तुकडे म्हणजे जातीव्यवस्था होय. ब्राह्मणात सत्तावीस पोटजाती आहेत. ब्राह्मणातील भांडण हे भिक्षुकीतील भांडण होय म्हणून ब्राह्मणांनी दुसऱ्याचं ब्राह्मणत्व नाकारलं. थोडचा लोकांचा गट निर्माण केला. आपल्या धंद्यात स्पर्धा नको म्हणून जातीयता टिकविण्याचे प्रयत्न झालेत. सगळचा जातिभेदाचा उगमच मुळी अस्पृश्यता होय. महारांना का शिवायचं नाही याला काहीही उपपत्ती नाही.

अंधश्रद्धा हेच कारण. जगात वंशशुद्धी कुठंही नाही. संस्कृती नेहमीच देवाणघेवाण करते. संकटातून संस्कृती पुढं जाते. कामदेवाच्या तावडीतून कुणीही सुटला नाही. अगदी शंकर सुद्धा. वंशभेदाविरुद्ध प्रखर लढा जर कुणी दिला असेल तर तो कामदेवानंच ! अस्पृश्यता नष्ट करण्यासाठी आपलं तत्त्वज्ञान बदललं पाहिजे. तत्त्वज्ञानात तत्त्वाभास असतो तो प्रथम दूर केला पाहिजे. आपल्या ठिकाणी निश्चयाचं वळ आलं तर आपल्या मनातून अस्पृश्यता तेव्हाच जाईल. या निश्चयासाठी तरुणतरुणींनी घाडस केलं पाहिजे. आपल्या राष्ट्रात लोकशाही टिकवायची असेल तर अस्पृश्यतेचं समूळ निर्मूलन केलं पाहिजे. त्या शिवाय गत्यंतर नाही. तरणोपाय नाही.”

असे विचार वाई येथील वसंत व्याख्यानमालेत ‘भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न’ या विषयावर बोलतांना तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी काढले. दैनिक ‘मराठा दिनांक ३० मे १९७३ पृष्ठ ५ वरून उधृत करून आम्ही हे विचार वाचकांसमोर मांडले आहेत.

अज्ञानामुळं समाजावर रुढीचा पगडा वसतो आणि मग लोक घाण्याच्या बैलाप्रमाणं त्याच त्या चक्रात आंधळेपणानं फिरतात. ‘आपण असं का करतो ?’ असा प्रश्नही त्यांना सुचत नाही. आणि दुसऱ्यानं सुचवला तरी तो त्यांच्या गळी पडत नाही.

संत तुकोबांचे पुढील दोन अभंग पहा :

महारासी सिवे । कोपे ब्राह्मण तो नव्हे || १ ||

तया प्रायश्चित्त काही । देहत्याग करिता नाही || २ ||

नातळे चांडाळ । त्याचा अंतरीं विटाळ || ३ ||

ज्याचा संग चित्तीं । तुका म्हणे तो त्या याती || ४ ||

“महाराचा स्पर्श झाल्यावरोबर जो रागावतो तो ब्राह्मण नव्हे. त्याला जरी देहत्यागाची शिक्षा दिली तरीही ती अपुरीच होय. कारण हा ब्राह्मणच खरोखर चांडाळ असतो. तो मनातून महाराचा द्वेष करतो. ज्याच्या मनात वाईट विचार आहेत, उच्चनीचतेचे विचार आहेत, हा मोठा हा लहान असे विचार आहेत तोच खरोखरच नीच आणि चांडाळ होय, जसे विचार मनांत असतात तशी त्याची जात असते” असं संत तुकोबा सांगतात.

अभक्त ब्राह्मण जळो त्याचे तोँड ।

काय त्यासी * * * प्रसवली || १ ||

वैष्णव चांभार धन्य त्याची माता ।

शुद्ध उभयतां कुळ याती || २ ||

ऐसा हा निवाडा झालासे पुराणीं ।
 नव्हे माझ्या वाणी पदरीची ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे आगी लागो थोरपणा ।
 दृष्टी त्या दुर्जना न पडो माझी ॥ ४ ॥

“जो हरीची भक्ती करीत नाही. तो ब्राह्मण कशाला जन्माला आला ? त्याच्या आईनं त्याला कशासाठी जन्म दिला ? एखादा मनुष्य जातीनं जरी चांभार असला पण तो जर हरिभक्त असेल तर तोच खरा ब्राह्मण होय. तो स्वतः तर धन्य झालाच पण त्यानं त्याच्या मातापितरांच्या कुळाचाही उद्धार केला. आणि हे मी माझांच मत आपल्याला सांगतो की काय ? तसं नव्हे ! अहो ! शास्त्रवाणीनं आणि पुराणांनी असं अगोदरच सांगून ठेवलेलं आहे म्हणजे मनुष्याची जात जन्मावरून ठरत नाही तर ती त्याच्या आचरणानं ठरते. जे स्वतःला मोठे समजून इतरांचा द्वेष करतात त्या चांडाळांचा मोठेपणा काय कामाचा ? असे दुष्ट लोक माझ्या दृष्टीस न पडोत.” असं संत तुकोबा सांगतात.

धर्म म्हणजे शुद्ध आचरण होय. सर्व माणसांवरोबर माणुसकीनं वागणं म्हणजेच शुद्ध आचरण होय. कारण ‘हा, मोठा, हा लहान, हा उंच हा नीच,’ असा विचार आपल्या मनांत येण म्हणजे आपण इतरांचा द्वेषच करणं होय. ही कल्पना प्रत्यक्ष भगवंतालाही मान्य नाही. आपल्या वेदांचं तत्त्वज्ञान किती मोठं ! वेदांनी चांगलं वर्तन करायला आपल्याला सांगितलं, ‘आमच्या सर्वांचे विचार उच्च असोत. आमचे संकल्प शुद्ध असोत. आमची महत्त्वाकांक्षा मंगलमय असो. आमचे मन पवित्र विचारांनी भरून जावो. सर्व बाजूंनी आमच्यावर सद्विचारांचा वर्षाव होवो. आम्ही सर्वांनी सात्त्विक अन्न सेवन करावं. आमची वाणी शुद्ध असावी. आमचे बोलणं सुखप्रद व्हावं. आम्ही सर्वांनी एकत्र येऊन कार्य करावं. आमचं जीवन सुखी व्हावं. आमच्या अंतःकरणात भगवंताविषयी सतत भक्तिभाव उचंबळून यावा. आणि आम्ही आमच्या जीवनांचं सार्थक करावं.’ असा वेदांतल्या कांहीं मंत्रांचा अर्थ आहे. आमच्या थोर ऋषिमुनींनी आमच्यासाठी किती उज्ज्वल विचारांचा ठेवा ठेवला आहे !

पण त्या विचारांना आम्ही पारखे झालों आहोत. या आपल्या भारत वर्षाला आज जी अवकळा आलेली आहे ती या चुकीमुळेच. असं जरी असलं तरी आम्ही पक्के आशावादी आहोत. सद्विचारांनी आमची सर्वांची मनं पुन्हा भारली जातील आणि आम्ही या मातृभूमीला पुन्हा उच्च स्थानावर विराजमान करू असं आम्हाला वारंवार वाटतं. धर्म, सदाचरण, भक्ती, माणुसकी या सर्व गोष्टी एकच आहेत. आज जरी अधर्माचा बोलबाला होत असला तरीही धर्माचं म्हणजे सदाचाराचं मोळ अनमोल असतं हे लक्षात ठेवावं.

शिवाजीचा पुढारीपणा

आम्हा मराठी बोलणाऱ्यांची फार उज्ज्वल परंपरा आहे. कित्येक अलौकिक गोष्टी आमच्या पूर्वजांनी करून दाखविल्या. श्रीछत्पती शिवाजी महाराज यांनी मुद्दाम वाटवलेल्या मराठ्याला पुन्हा हिंदु करून घेतलं. त्याच्या बरोबर पंक्तीत जेवण घेतलं. त्याच्या बरोबर सोयरीक संबंध जोडला. चारशे वर्षपूर्वी जी गोष्ट शिवप्रभूंनी करून दाखविली तिचं आचरण आजचे तरुण करतील आणि उच्चनीच भावनेला ठोकर मारतील असा आम्हाला विश्वास वाटतो. या बाबतीत म्हणजे जातीयतेला मूठमाती देण्यात मराठे अग्रेसर ठरतील असा भरवसा वाटतो. आणि मराठा म्हणजे कोण? तर जो स्वतः तरं अन्याय करीत नाहीच पण जो अन्याय करतो त्याचे हात छाटून टाकतो तो मराठा होय. मग तो कोणतीही भाषा बोलणारा असो. मग त्याचा धर्म कोणता का असेना! तो कोणत्या का प्रांतात राहीना! तो कोणत्या का रंगाचा असेना!

वैदिक धर्माचं आचरण करणं म्हणजे गंगेप्रमाणे शुद्ध विचारांनी प्रवृत्त होऊन, जात, धर्म, प्रांत, भाषा, रंग यांचा विचार न करता फक्त माणुसकी या एकाच धर्माची जोपासना करणं होय. अशी समतेची गंगा पुन्हा दुथडी भरून वाहू लागेल यात काहीही शंका नाही. अशा उच्च विचारांनी प्रेरित होऊन वागणारांची संख्या आज जरी कमी असली तरी घावरण्याचं कारण नाही. कारण हा विचार सत्यावर, समतेवर, सहिष्णुतेवर आणि सहकार्यावर आधारलेला आहे. म्हणजे समाजातल्या लहान थोर, उंचनीच, सुशिक्षित अशिक्षित, गरीब श्रीमंत, शहरातले आणि खेड्यातले अशा सर्वांच्या कल्याणाचा हा विचार आहे. म्हणून याच विचाराचा विजय होईल हे ठरलेलंच आहे. आज जरी आकाश ढगांनी व्यापलं असलं आणि सर्वत्र अंधारच अंधार पसरलेला असला तरीही सूर्याची किरणं या अंधारावर मात करतील यात काहीच शंका नाही.

अस्पृश्यतेचा कलंक

समाजाच्या कल्याणासाठी प्राप्त परिस्थितीत उच्च ध्येयानं, प्रेरित होऊन जेव्हा एखादा मनुष्य मोठ्या निधारानं वागतो तेव्हा त्या व्यक्तीच्या हात्तून मोठं लोकोत्तर कार्य घडतं. गेल्या कित्येक हजार वर्षपिसून हिंदू धर्मातल्या लोकांनी अस्पृश्य बंधुभगिनींना वाळीत टाकलं आहे. आजही अस्पृश्य बंधुभगिनीबरोबर आम्ही समानतेचा व्यवहार करीत नाही. हा हिंदूधर्माला मोठा कलंक आहे. आज अस्पृश्य बंधुभगिनी जागृत झाल्या असून सत्यासाठी, समतेसाठी, सहकार्यसाठी आणि माणुसकीसाठी टाही फोडून आक्रोश करीत आहेत. अशावेळी आपण सर्वांनी अस्पृश्य बंधुभगिनींना प्रेमानं वागवलं पाहिजे.

आजही अस्पृश्य बंधुभगिनींना पिण्याच्या पाण्यासाठी वणवण भटकावं लागतं. मग शंभर वर्षापूर्वीची स्थिती कशी असेल ? रस्त्यानं चालतांना कमरेला एखादी झाडाची फांदी बांधून अस्पृश्यांना रस्त्यानं चालावं लागे. हे असं कशासाठी ? तर रस्त्यानं कुणी अस्पृश्य चालला आहे हे इतरांना समजावं आणि या अस्पृश्यांचा विटाळ होऊ नये यास्तव त्यांनी सावध व्हावं म्हणून ! या एका उदाहरणावरून आपला हिंदू समाज किती अन्यायानं वागणारा आणि माणुसकीला मुकलेला होता याचा पुरावा मिळतो.

ज्योतिराव फुले

अशा वेळी महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी आपला पाण्याचा हौद अस्पृश्यांना मुक्त केला. अस्पृश्य मुलामुलींच्यासाठी पुण्याला प्रथम शाळा स्थापन केली. यासाठी त्यांची पत्नी सावित्रीबाई यांनीही त्यांना सहकार्य केलं. त्यावेळी अस्पृश्यांच्या शिक्षणाला भिक्षुकांचा फार विरोध होता. म्हणून सावित्रीबाई रस्त्यानं चालतांना हे भिक्षुक चोरून सावित्रीबाईच्या अंगावर चिखल फेकीत असत. यास्तव सावित्रीबाईंना घरी नेसायसाठी एक, रस्त्यानं जातांना नेसायचं दुसरं आणि शाळेत पोचल्यावर नेसायचं तिसरं अशी वेगवेगळी लुगडी ठेवावी लागत. तरीही त्या माउलीनं या अस्पृश्य मुलामुलींना शिकवायचं उदात्त ध्येय सोडलं नाही. एवढंच काय पण ज्योतिरावांच्या वडिलांनी भिक्षुकांच्या बदसल्ल्याला बळी पडून ज्योतिराव आणि सावित्रीबाई यांना घरातून घालवून दिलं. तरीही ज्योतिरावांनी आणि सावित्रीबाईंनी अस्पृश्य मुलामुलींना शिक्षण देण्याचं आपलं व्रत सोडलं नाही. सदाचरण सदाचरण असं ज्याला म्हणतात ते याहून आणखी कोणतं असतं ? यामुळं अस्पृश्य बंधुभगिनींच्या उन्नतीला हातभार नाही का लागला ? महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, कर्मवीर भाऊराव पाटील अशा अनेक थोर कार्यकर्त्यांना महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या कार्यामुळे स्फूर्ती नाही का मिळाली ?

टिळक व राष्ट्रनिष्ठा

लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांच्यावर तेव्हाच्या इंग्रज सरकारनं राजद्रोहाचा खटला भरला आणि त्यांना सहा वर्षांच्या कारावासाची शिक्षा ठोठावली. तेव्हा न्यायमूर्तींना लोकमान्य टिळक यांनी जें सांगितलं तें आपण सर्वांनी आजही आपल्या हृदयात कोरून ठवण्यासारखं आहे. 'स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध अधिकार आहे आणि तो मी मिळविणारच. कुणी सांगावं ! मी तुरुंगात गेल्यानं जर माझ्या देशाला लौकर स्वातंत्र्य मिळणार असेल तर त्यालाही माझी तयारी आहे.' लोकमान्यांना सरकारनं मंडाले येथील तुरुंगात ठवलं होतं. त्या वेळी लोकमान्य टिळकांच्या पत्नी इकडे पुण्याला आजारी पडल्या. आणि त्यांचा आजार वाढत गेला. एवढंच काय पण त्या जिवंत राहण्याचीही शक्यता नव्हती.

अशावेळी 'लोकमान्य टिळकांनी सरकारची क्षमा मागावी म्हणजे इंग्रज सरकार त्यांना कैदेतून मुक्त करील,' अशातहेचा सल्ला पुष्कळांनी लोकमान्यांना दिला. पण त्यांनी हा सल्ला ऐकला नाही. त्यांनी सरकारची माफी मागितली नाही. आणि ते तिकडे मंडालेच्या तुरुंगात असतांनाच त्यांच्या पत्नी पुण्याला दिवंगत झाल्या. अंगीकृत कायपिसून लोकमान्य ढळले नाहीत. याच मंडालेच्या तुरुंगात असतांना त्यांनी 'गीतारहस्य' हा ग्रंथ लिहिला. या ग्रंथाचा सारांश असा की कोणत्याही परिस्थितीत माणसानं धर्म न सोडला पाहिजे. म्हणजेच त्यांनं आपलं कर्तव्य केलं पाहिजे. सदाचरण हाच आपला धर्म असला पाहिजे. त्या वेळी आपल्या देशातले पुष्कळ शिकले सवरलेले लोक इंग्रजांचं गुणगान गाण्यात आणि सरकारची हांजी हांजी करण्यात मशगुल झालेले असतांना लोकमान्यांना स्वराज्यासाठी तन-मन-धन अपेक्षा करण्याचा 'धर्म' दिसला.

लेनिन व कामगारांची उन्नति

रशियात समाजवाद स्थापन होण्यापूर्वी रशियातल्या झारशाहीनं रशियन जनता त्रस्त झाली होती. श्रीमंतांचा आणि राजेरजवाड्यांचा डौल काय वणवा? त्यांची एट, त्यांची घमेंड, त्यांची गरीबांना तुच्छ लेखण्याची तच्छ यामुळं सारी जनता त्रस्त झालेली होती. गरीबांचे हाल खरोखरच कुळा खात नव्हता. अशावेळी महात्मा लेनिन यांनी शेतकऱ्यांची आणि कामगारांची संघटना स्थापन केली. श्रीमंतांच्या विरुद्ध लढा देण्यासाठी मोठ्या कौशल्यानं दंड थोपटले. जगातल्या सर्व मजुरांना संदेश पाठविला. "तुम्ही हातापायातल्या साखळचा तोटून टाका. तुम्ही स्वतंत्र जन्माला आला आहात. तुम्ही एकजूट केलीत तर तुम्हाला कोणीही पराभूत कळू शकणार नाही. उलट सर्व जगात तुमचीच सत्ता स्थापन होईल." या मंदामुळं सर्व मजूर भारले गेले. लेनिनला त्यांनी आपला नेता मानलं. आणि झाररजाबरोबर झालेल्या युद्धात या शेतकऱ्यांचा आणि कामगारांचा विजय झाला. लेनिन या थोर पुरुषावर सर्व कामगारांनी स्तुतिसुमनांचा वर्षाव केला. या महापुरुषानं रशियात कामगारांचं राज्य स्थापन केलं. एका माणसानं दुसऱ्या माणसाची पिळवणूक करणं याला रशियात बंदी घालण्यात आली. गेल्या साठं वर्षात रशियानं जी प्रगती केली आहे ती खरोखरच तोंडात बोट घालण्यासारखी आहे. अमेरिकेसारख्या श्रीमंत राष्ट्रानं रशियाला कोंडीत पकडण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. परंतु त्याचा काहीच उपयोग झाला नाही. उलट अग्नीत तापविल्यावर सोनं जसं अधिकच झळाळू लागतं त्या प्रमाणं रशियन राष्ट्र अधिकच बलवानं बनलं आहे. यामुळं जगातल्या रंजल्या गांजलेल्यांना मोठा धीर वाटत आहे. म्हणून रशियातल्या लोकांना लेनिन या महापुरुषाबद्दल किती आदर वाटतं असेल? लेनिनचा मृत देह मास्कोला जतन करून ठेवला आहे. जगातले स्त्रीपुरुष जेव्हा जेव्हा रशियात जातात तेव्हा तेव्हा ते-

लेनिनला वंदन करतातच. सकाळपासून तर संध्याकाळपर्यंत तेथे सतत रांग लागलेली असते. एकेका थोर पुरुषाच्या कर्त्तव्याचा केवढा हा परिणाम? लेनिनने जगाच्या कल्याणासाठीच आपला देह चंदनाप्रसाण झिजविला की नाही? लेनिनमुळं शेतकऱ्यात आणि कामकऱ्यात नवचैतन्य निर्माण झालं की नाही? जगात आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक आणि राजकीय समता स्थापन व्हायला हातभारच लागला की नाही? जगातले सर्व लोक लेनिनला मानं देतात ते योग्यच आहे की नाही?

धर्म म्हणजे शुद्ध आचरण

धर्म म्हणजे काय? येथून आपण निघालो होतो. धर्म म्हणजे शुद्ध आचरण. समाजाच्या कल्याणासाठी सतत तळमळण, लोकांच्या कल्याणाची खरीखुरी पोट-तिडिक बाळगण, सर्वांच्या कल्याणाचा जो मार्ग आपल्याला दिसला त्याच मार्गानं जाण, त्यासाठी सोसाब्या लागणाऱ्या हालअपेष्टा सहन करण, स्वजनांनी, परक्यांनी अवहेलना केली तरी आपला मार्ग न सोडण आणि आपल्या अंतःकरणान दाखविलेल्या मार्गानं जाताजाताच आपला देह भगवंताला अर्पण करण यालाच 'धर्म' असं म्हणतात. धर्माची व्याख्या वेदांनी जी केली आहे ती हीच. शुद्ध आचरण म्हणजेच समाजाच्या कल्याणाचा विचार होय. महात्मा ज्योतिराव फुले, लोकमान्य बाल गंगाधर टिळक, महात्मा मोहनदास करमचंद गांधी, महात्मा लेनिन असे जे इसंख्य थोर स्त्री-पुरुष या जगात झालेत त्यांनीच धर्माचं आचरण करून दाखवलं. हे पोर पुरुष झालेत म्हणून जगाची हळुहळू प्रगती होत आहे. समाजाच्या कल्याणासाठी इशा तन्हेन अनेक क्षेत्रात अनेक थोर स्त्रीपुरुष आपापल्या परीनं 'धर्माचं' आचरण करीत आहेतच. म्हणूनच मनुष्याचं जीवन जगण्यात काही अर्थ आहे, अस आपल्याला वाटत आहे.

उलट अशा तन्हेन सर्वांच्या कल्याणासाठी जो जगत नाही त्याला काय मनुष्य म्हणायचं? त्यांना 'धर्म' यां शब्दाचा अर्थतरी समजला का? उलट बहुसंख्य लोक धर्म, भाषा, प्रांत, खाणंपिण, वागण्याच्या पद्धती आणि रंग यावरून आणि बसल्याच असंख्य कारणावरून माणसामाणसात फूट पाडीत आहेत. त्यांना 'धर्म' या शब्दाचा अर्थ कधी समजार?

अशा अधर्मानं वागणाऱ्या लोकांना संत तुकोबा सांगतात :—

तरीच जन्मा यावे । दास विठ्ठलाचे व्हावे ॥१॥

नाहीतरी काय थोडी । श्वान सूकरे बापुडी ॥२॥

जन्मल्याचे फळ । अंगी लागो नेदी मळ ॥३॥

तुका म्हणे भले । त्याच्या नावे नाम वळे ॥४॥

"मनुष्य जन्माचं सार्थक कशात आहे? तर विठ्ठलाचे दास होण्यात कारण आपण स्वतःला पांडुरंगाचे सेवक समजू लागलो म्हणजेच आपण माणुसकीनं वागतो,

नाहीतर वागत नाही. आणि भगवंताचे दास होण म्हणजे तरी काय? तर स्वतःचं तनमनधन देवाला अर्पण करण होय. आणि देवाची सेवा म्हणजेच मानवाची सेवा नाही का? यालाच माणसाचं जीवन जगण असं आपण म्हणतो ना? आपण मनान, वाचेन आणि कृतीनं समाजाच्या कल्याणासाठी जगलो नाही तर मनुष्य आणि कुत्रा याच्यात फरक तो काय? जगात कुत्री आणि डुकरं काय थोडी आहेत? यास्तव आपण माणसाचं जीवन जगलं पाहिजे. आणि म्हणूनच आपण कुणाचाही द्वेष न केला पाहिजे. कारण आपण दुसऱ्याच्या द्वेषाचा मळ मनाला लागू दिला की आपण माणुसकीला मुकलोच म्हणून समजावं. यास्तव आपण मुखानं हरीचं 'नाम' घ्यावं आणि हातानं समाजाची होईल तेवढी सेवा करावी. तरच आपलं मन 'नाम'मध्ये होईल. आणि मनुष्यं जन्माला आत्माचं खरंखुरं सार्थक घडेल." असं संत तुकोबांतीं सर्वांना निकून सांगितलं आहे.

सूचना

अपरिहार्य कारणामुळे जुलै १९७३ चा हा अंक वाचकांचे हातीं फार उशिरां पडत आहे, तरी पण, ही गैरसोय झाल्याबद्दल वाचक क्षमाच करतील. अशी आशा आहे. दिवंगत कार्यकारी संपादक कै. ह. भ. प. दत्तात्रय. दि. परचुरे यानी आखून दिलेल्या धोरणानुसारच श्रीसाईलीला मासिकाचे दोन वेगळे अंक निघत राहतील. लेखकानी प्रसिद्धीसाठी पाठवावयाचे साहित्य कागदाच्या एका बाजूस सुवाच्य अक्षरात लिहून किंवा टंकलिखित करून पाठवावे. कागदाचा आकार शक्य तों फूल्स्कॉप असावा किंवा वहीच्या कागदा-एवढा, तरी असावा. अगदीं छोट्या कागदावर लेख पाठवू नयेत. ते मुद्रण-साठीं देण्याच्या सोयीचे असावेत.

कै. द. दि. परचुरे यांच्याविषयी आपुलकीने दुखवटचाचीं पत्रे वाचकांकडून येत आहेत त्या सर्वच पत्रांना किंवा लेखांना प्रसिद्धी देणे शक्य होणार नाही, मात्र यथाकाल पत्रलेखकांचा नामनिर्देश करूं.

आजवरच्या सर्व लेखकांनी व कवींनी श्रीसाईलीला मासिकावर असाच अतूट लोभ ठेवावा.

श्री गोदवलेकर महाराज

(व्यक्तिदर्शन)

लेखांक ७ वा

लेखक :— पु. मु. अत्रे.

इंदूरमधील वास्तव्य

जिजीबाईला श्रीमहाराजांची वार्ता कळतांक्षणींच ती उज्जैनला आली व हटु
घर्न आग्रहाने त्यांना इंदूरला घेऊन गेली. तेथें पूर्वीचा गौळी दर्शनास आला.
लाचीं मुळे आपापल्या मागलिं लागलीं होतीं, दोन वर्षांपूर्वी पत्नीही गेली होती व
आतां त्याची सत्तरी ओलांडली होती. त्यानें श्रीमहाराजांची आपल्या घरीं सोपस्कारानें
पूजा केली व हात जोडून प्रार्थना केलीं कीं, “आपल्या हातानें देहाची राख गंगेत
पडावी.” श्रीमहाराज म्हणाले, “राम तुझी इच्छा पूर्ण करील”. भर थंडीच्या
एका पहाटे श्रीमहाराज उघडेच त्याच्या घरीं गेले, व म्हणाले, “आण माझें घटु
दही.” त्यावेळीं गवळच्याची मानसपूजा नेमकी दह्याच्या नैवेद्यापर्यंत आली होती
व त्याच्या मनांत आलें होतें कीं श्रीमहाराजांनी प्रत्यक्ष दही घ्यावें. त्यानें डोळे उघडून
पाहिलें तों खरेच श्रीमहाराज ! त्यानें लगेच साष्टांग नमस्कार घातला व आपल्या
अंथरणावर बसवून त्यांना म्हटलें, “आतां उजाडतांच मी आपली खरी पूजा करणार.”
स्नानाची तयारी करून उजाडतांच त्यानें. श्रीमहाराजांना अभ्यंगस्नान घातलें व
पंचारती ओवाळली. श्रीमहाराजांनीहि त्याला स्नान घातलें. नंतर षोडशोपचारें
त्यांची एकाग्रपणे पूजा केली. व तें दही नैवेद्यास आणुन दगडी श्रीमहाराजांचे पुढे
ठेवली. त्यांतून त्यांनी थोडें आपल्या तोडांत टाकले, थोडें म्हातान्याला दिले व
वाकीचे त्याच्या घरच्या मंडळींना वाटून टाकले. श्रीमहाराज म्हणाले, “दादा !
भगवंतानें तुझा प्रपंच कडेला लावला आहे. मागण्यासारखें आतां कांहीं उरलें नाहीं.
म्हणून आतां त्याच्या चरणावर मस्तक टेकावें व त्यांसाकटच वर उचलावें.” गवळी
दादा फक्त, ‘जी महाराज’ म्हणाला व श्रीमहाराजांच्या पायांवर त्यानें डोकें टेकले
तें कायम ! श्रीमहाराजांनी त्याला आपल्या मांडीवर घेतलें, पण त्याचे प्राण आधींच
कुर्जींतून गेले होते. श्रीमहाराज त्याच्या मुलांना व मंडळींना म्हणाले, “दादा गेल्याचे
तुम्ही दुख करू नका. एका नामाच्या निष्ठेनें त्यानें आपला ‘शेवटचा दीस’ गोड
केला आहे. सात जन्म तप करणान्यांनाहीं असें भाग्य लाभत नाहीं. माझ्यावर
त्याचें फार प्रेम होतें.” श्रीमहाराजांनी त्याची समंतक उत्तरक्रिया करविली व
स्वतः गंगेत अस्थिविसर्जन केलें.

जिजीबाईची मुलगी ताई २० व्या वर्षी पहिलटकरीण होती. तिचा मूळचा
सिंड अशक्तच आणि आतां तर ती अगदीं टेकली होती. तिला श्रीमहाराज म्हणाले,
“ताई, काय तुझी अवस्था झाली बरें ! श्वास घ्यायला देखील श्रम होत आहेत;
सा. ली. ३

तूं सुखरूप मोकळी कशी होशील राम जाणें ! ताई म्हणाली, “महाराज ! आपण माझ्याजवळ आहांत तोंपर्यंत मला कसलीच धास्ती नाहीं. मी सारखे नामस्मरण करीत आहें.” “राम काय करतो तें पाहूं !” एवढें म्हणून श्रीमहाराजांनी तो विषय सोडला. आठएक दिवसांनी दुपारपासून तिला वेणा येऊ लागल्या. रात्री अकराच्या सुमारास तर तिला प्राणांतिक वेदना होऊं लागल्या म्हणून तिनें श्रीमहाराजांना बोलावून त्यांतून आपल्याला सोडविष्यास सांगितले. जिजीबाई त्यांना बोलाविष्यास गेली तों श्रीमहाराज मोठमोठ्यानें कण्हत होते. ते म्हणाले, “जिजी माय, माझी आज कंबर फार दुखते आहे. मला एक घोंगडी दे.” घोंगडी पांघरून ते कण्हत पडले. इकडे ताईच्या कळा येणे एकदम थांबून ग्लानीमुळे ती बेशुद्ध झाली. पांच मिनिटांनी घोंगडीत तान्ह्याचा रडण्याचा आवाज जिजीबाईने ऐकला. तिला फारच आश्चर्य वाटले व तिनें श्रीमहाराजांना विचारलेहि ! श्रीमहाराजांनी चटक घोंगडी काढून अगदीं चकित होऊन म्हटले, “अरेच्या ! ताईचा मुलगा इकडे कसा आला ? जा, तिला नेऊन दे लगेच !” “जिजीबाईने त्यांचे अनेक चमत्कार अनुभविले होते, पण ह्यानें तर तिला जणू थिजून टाकले. एक अक्षर न काढतां भारलेल्या माणसागत तिनें मूल नेले. ताईची ग्लानी गेली नव्हती. तिला दोन—तीन हाका मारल्यावर तिने डोळे उघडले व पहिला प्रश्न केला कीं, “महाराज कुठे आहेत ? ते इतका वेळ माझ्याजवळ सारखे बसून होते व त्यांनीच बाळाला माझ्याजवळ दिले तेळ्हा मला जाग आली ! जा, त्यांना घेऊन ये.” एक तासानें ते तिच्या खोलींत गेले तेळ्हां मायलेकीच्या डोळ्यांत पाणी आले. ते म्हणाले, “बाळ, तुला आतां भिष्णावे कारण नाहीं. स्वस्थ पडून विश्रांति घे आणि होईल तेवढे नामस्मरण कर.” असे सांगून ते बाहेर आले.

जिजीबाईच्या भावाचे एक प्राध्यापक स्नेही होते. ते श्रीमहाराजांच्याकडे येऊ लागले. ते स्वाभाविक बुद्धिमान, अश्रद्ध व तितकेच प्रामाणिक होते. त्यांची श्रीमहाराजांशीं परमार्थांतील तत्त्वांबद्दल फार चर्चा चाले. शंकानिरसनाकरिता श्रीमहाराजांनी त्यांना नाथभागवताचा अभ्यास करण्यास सांगितले. श्रीमहाराजांनी वारंवार केलेल्या विवेचनांचा आणि भागवताच्या अभ्यासाचा त्या प्राध्यापकाच्या मनावर इतका खोल परिणाम झाला कीं त्याने नोकरी सोडून गृहत्याग केला व आपले जीवित रामनामाला वाहिले. यानंतर दहा वर्षांनी त्यांची व श्रीमंहाराजांची भेट अयोध्येस झाली. “परमार्थांचे शांत व तेजस्वी वल्य त्यांच्या मुखावर झालकू होतें; श्रीरामरायाशीं संभाषण करण्याइतकी त्यांची प्रगति झाली होती !” असे श्रीमहाराज इतरांना अनेकदां सांगत.

या काळांत तुकोजीराव होळकर इंदूरच्या गादीवर होते. अत्यंत स्वाभिमानी, पण सात्त्विक, अशी त्यांची रुक्मी होती. रेसिडेंट साहेबाशीं ते फारंताठरपणे वागत असत म्हणून इंग्रज सरकारची त्यांच्यावर करडी नजर होती. राजांचे सावकार

भ्यासाहेब मोडक हें इनमदारांचे स्नेही म्हणून श्रीमहाराजांच्या दर्शनास येऊ लागले व रात्रिंदिवस त्यांच्या संगतीत राहुं लागले. नंतर श्रीमहाराजही प्रेमामुळे भ्यासाहेबांच्या घरीं रहावयास गेले. एकदां श्रीमहाराजांनी त्यांना विचारले, “भ्यासाहेब, तुम्हाला प्रपंच पाहिजे कीं परमार्थ ? ” ते म्हणाले, “महाराज, मला परमार्थ हवा.” श्रीमहाराजांनी इशारा दिला कीं प्रसंग पडला तर परमार्थसि चौपदी घ्यावी लागते. यालाही त्यांनी निकरानें तयारी दाखविली. तेव्हां ते म्हणाले, “बरं तर, राम तसें करील.” भ्यासाहेबांच्या ओळखीनें राजेसाहेबांचे दिवाण रावसाहेब पळशीकर हे ही श्रीमहाराजांच्या दर्शनाला येत असत. म्हणून राजे साहेबांनी त्यांच्या एका पेंचप्रसंगांत श्रीमहाराजांची मसलत घ्यावी असें दिवाणांनी मुचविले. पण तुकोजीराव स्वतः परीक्षा केल्याशिवाय कोणाच्याही सांगण्यावर विश्वास ठेवीत नसंत. तेव्हां असें ठरलें कीं राजानें सामान्य माणसासारखें दिवाणांच्या द्वारोबर पायीं जावयाचें व तरी सुद्धां जर श्रीमहाराजांनी त्यांना राजा म्हणून आ॒ळखलें तर खरा सत्पुरुष म्हणून त्यांच्याशीं मसलत करावयाची. राती १० वाजल्यानंतर दिवाण व राजे भ्यासाहेबांच्या घरीं अचानक आले. राजे सामान्य इंदुरी मिवाला श्रीमहाराजांच्या दर्शनाची फारं उत्कंठ आहे.” भ्यासाहेबांनी त्यांना श्रीमहाराजांच्या खोलींत नेले. त्याक्षणीच उठून त्यांनी तुकोजीरावांचा द्वारोबर पोषाखांत होते. भ्यासाहेबांना पळशीकरांनी म्हटले, “माझ्या या माणसाच्या पोषाखांत होते. भ्यासाहेबांना पळशीकरांनी म्हटले, “माझ्या या मिवाला श्रीमहाराजांच्या दर्शनाची फारं उत्कंठ आहे.” भ्यासाहेबांनी हात धरून आपल्या जंवळ बसविले. पळशीकर म्हणाले, “हे माझे मित्र आहेत. त्यांचे सरकारांत कांहीं काम आहें. ते यशस्वी होण्याचा आशीर्वाद लाभावा म्हणून आपल्या दर्शनाला आले आहेत.” हे ऐकून श्रीमहाराज जेरा हंसले व म्हणाले, सरकारांतले काम होण्यासाठीं सरकारांनीच स्वतः माझ्यासारख्या बैराग्याकडे पायीं व भर रात्रीं येण्याची गरज काय ? पण सरकार राज्य करीत असतां सरकारांचा सरकार जो भगवंत त्याला विसरते म्हणून त्याचें चित्त असें अस्वस्थ होतें. सरकारने दैराग्याच्या विरक्तवृत्तीनें वागले पाहिजे म्हणजे विभुवनांत त्याचें वांकडे करण्याची क्षीणाची छाती नाहीं. सरकार, आपले काम होईल. आपल्या अब्रूला मुळीच धक्का क्षीणाची छाती नाहीं. पण आपण मनापासून रामनाम घ्यावें. राम आपले कल्याण करील हा. माझा आशीर्वाद घ्या.” राजांनी साष्टांग नमस्कार घातला, आपला हेतु सांगितला व त्यावर गुप्त मसलत होऊन पहाटे दोघे परतले. . .

तुकोजीराव नामस्मरण करूं लागले व त्यामुळे त्यांच्या चित्ताला स्थैर्य व शांतता मिळूं लागली. एकदां राजांनी तीन गांवांच्या इनांमीचा सनंदं शिकका मोर्तव करून तो महाराजांच्या चरणांवर अर्पण करून नमस्कार केला. श्रीमहाराजांनी ‘हा’ कागद कसला ? ’ म्हणून उघडून थोडासा वाचला व लगेच टंर्दिशीं फांडून टाकला. यानंतर कांहीं दिवसांनीं राजाची व रेसिडेंटाची बाचाबाची झाली. राजा त्यामुळे भ्रमिष्ट होण्याच्या अवस्थेपर्यंत येऊन पोहोचला. आपले दुःख श्रीमहाराजांना सांगून तंरी

आपले चित्त शांत होतें कां पहावें असा विचार करून राजांने दुपारींच त्यांना बोलावणे घाडले. तुकतेंच भोजन होऊन श्रीमहाराज खोलीकडे विश्रांति घेण्यास येत होते. राजाचा निरोप ऐकून ते तसेच उघडे राजवाड्यांत गेले व तडक माडीवर जाऊ राजाच्या खोलींत शिरले. राजा खिडकीबाहेर तोंड काढून कांहीं त्याहाळीत होता आणि डोळ्यांना अश्रुधारा लागल्या होत्या. श्रीमहाराज हळूच राजाजवळ मेले व स्थिरपणे म्हणाले, “राजा, तू काय येवढे निरखून पहात अश्रु ढाळीत आहेस?” राजा दचकून वळला व त्यांच्या गळ्याला मिठी मारून कातर स्वराने बोलला “महाराज, काय सांगू आपणाला! समोर झाडाखालीं बसलेल्या भिकाच्याकडे जरा नजर टाका. एका हातांत भाकरीचा तुकडा आहे आणि तोंडातला धांस तसेच असून त्याला कशी गाढ झोंप लागली आहे पहा! तो खरा भाग्यवान् आहे! आणि मी?—मला सर्व ऐश्वर्य आहे. पण मी रात्रीच्या रात्रीं तळमळत पडलेला असतो!” श्रीमहाराजांनी त्याच्या पाठीवरून हात फिरवून त्याचें सांत्वन केले व एक तासभर त्याच्याशीं मसलत करून राजाचें मन स्थिर व प्रसन्न झाल्यावर मगच ते परत फिरले.

या वास्तव्यांत श्रीआनन्दसागर (गोविंद अनंत कुलकर्णी) व श्रीब्रह्मानंद (अनंत रामभट्ट गाडगुळी) या श्रीमहाराजांच्या दोन पटूशिष्यांना अनुग्रह मिळाला. इंदूरला विविध वृत्तीचे देशोदेशींचे लोक येऊन महाराजांकडून ‘नाम’ घेऊन जात. ही कीर्ति गोंदवल्यासही पोंचली. तेव्हां गीताबाईंनी श्रीमहाराजांना बोलावणे पाठवले. महाराज दुसऱ्या दिवशींच निघाले. वाटेंत श्रीतुकामाईचे दर्शन घेऊन मग पुढे जावें असें ठरले. जिजीबाई व भय्यासाहेब यांनी महाराजांबरोबर येण्याचा नेट धरला. तेव्हां श्रीमहाराज त्यांना घेऊन प्रथम येहळगांवला आले. सर्वांनी श्रीतुकामाईंना साष्टांग नमस्कार घातले. तुकामाई जिजीबाईला म्हणाले, “याला मुंगळीसारखी चिकट तुझें कल्याण होईल.” भय्यासाहेबांना ते बोलले, “निविकल्प त्याला दत्तक जा.” “चौपदरी बाळगून समाधान” ही त्याची जहागीर तुला मिळेल.” श्रीतुकामाईंनी भोजन-प्रसाद देऊन मंडळींची गोंदवल्यास पाठवणी केली.

पुनः गोंदवले :

वयाच्या नवव्या वर्षपासून पंचेचाळिसाच्या वर्षपर्यंत श्रीमहाराजांनी पुण्यल काळ भारतांत पायीं संचार केला. एका लंगोटीखेरीज दुसरे वस्त्र त्यांच्यापाशीं नसे. सर्व तीर्थात स्नान करून प्रत्येक ठिकाणी वास्तव्य केले आणि तेथील लोकांना रामनामांत दंग केले. वेदांती व संन्यासी यांना भगवंताच्या सगुण उपासनेने निरहंकारी केले व वैदिकांना रामनामाचा जप करावयास लावले. अशा प्रकारे त्यांनी किती लोकांना नाम दिले याची तर गणतीच नाहीं. त्यांनी काशीची कावड रामेश्वराला अनेक वार वाहिली. व दोन वेळा नैमिषारण्यासारख्या अत्यंत गहन अरण्यांत तपश्चर्वा केली. यापुढे मात्र श्रीमहाराजांनी गोंदवल्यासच वास्तव्य करून अपार लोकसंग्रह केला. कच्छाड्या एका विधवा खीचा मुलमा काईट संगतीने व्यसनी झाला होता.

पैसासाठी आपल्या आईला मारीत ही होता. साधूच्या सहवासानें मुलगा विवळेल झाणी त्या खीची खात्री होती. म्हणून ती त्याला घेऊन महाराजांकडे आली. श्री महाराजांनी मायेने मुलाला विचारले, “तू माझें ऐकशील कां? राम तुझें कल्याण करूळ.” त्याने मानेनेच हो म्हटले. तेव्हां त्यांनी सांगितले, “ऐक बाळ! सकाळी झाल्यावरोबर आईला नमस्कार करायचा व ती सांगेल तसें वागायचें. तुझी वृत्ति झाल्यावर झाली तर माझ्याजवळ वसायचें.” त्याने कवूल केले व त्याप्रमाणे तो ३-४ नंते चांगला वागला. एका रात्रीं श्रीमहाराज स्वतः भजनाला उभे राहिले. मुलगाही भजनाला बसला. पण ते भजनांत तल्लीन झालेले पाहून तो पळाला. आरती झाल्यावर श्रीमहाराजांनी त्याला एकदोनदां हांका मारल्या आणि स्वस्थ बसले. पहाटे दोन झाल्यावर श्रीमहाराजांनी लंगोटी फाडून पलित्याच्या उजेडांत मुलाला गांवभर झेवले. शवटीं ओढ्याच्या वाटेवर झाडाच्या आडोशाला तो व एक बाई सवंध झडे झोंपलेले दिसले. श्रीमहाराजांना अत्यंत विषाद वाटला! त्यांनी आपली झक्की हलकेच त्यांच्या अंगावर टाकली व परत आले. थंडीमुळे मुलास जाग येऊन त्यांने श्रीमहाराजांनी कफनी पाहिली मात्र तो त्याच्या काळजाचें पाणी पाणी झाले. इत्यु त्यांने ओढ्यांत स्वच्छ स्नान केले, तीच कफनी अंगांत घातली व उजाडण्याच्या झांत तो हात जोडून श्रीमहाराजांच्या खोलीपुढे जप करीत उभा राहिला. श्रीमहाराज इत्यु वाहेर येतांच त्यांना साष्टांग नमस्कार घातला व खालीं मान घालून उभा राहिला. श्रीमहाराज म्हणाले, “जा बाळ, गिरनार पर्वतावर बारा वर्षे नामस्मरण कर.” त्यांने तसें केले व पुढे तो नैमिषारण्यांत गेला.

बताशा घोडा आणि लंगडी गंगी गाय :

भिकाजी श्रीपत या निष्ठावंत फौजदाराने आपला पांढरा शुभ्र, उमदा पण मलतवाल बताशा घोडा श्रीमहाराजांना अर्पण केला. श्रीमहाराज बसले कीं तो मऱ्याची सूत व वाच्यासारखा धावे आणि पोटांतले पाणी देखील हलूंदेत नसे; पण दुसरा कोणी पाठीवर टेंकला न टेकला तोंच पुढचे पाय उचलून तो त्याला फेकीत असे. श्रीमहाराज त्याला दोन—चार दिवस दिसले नाहीं तर तो धिगाणा घालीत असे आणि त्यांनी जर कां त्याला ४-५ मैल रपेट करून आणला तर त्याचा जीव शांत होई. दर दोन दिवसांनीं ते त्याच्या-जवळ जात व पाठीवर थाप मारून बोलत तेव्हां कोठें तो ठाणावर टिके. एका सुखवस्तु गृहस्थाजवळ गंगी नांवाची एक लंगडी गाय होती. हालकीच्या काळांत त्यांनी बारदाना काढून टाकला. गाय श्रीमहाराजांकडे पोंचवावी असें एकानें सुचविल्या-वरून ते गाईला घजल गोंदवल्यास आले. श्रीमहाराजांनी गाईला गोठयांत ठेवले. ते रोज दिसले नाहींत तर ती दावें हिसकी आणि येऊन बोलले, पाठीवर हात फिरवला झाल्याला खाजवले कीं शांत व आनंदित राही. तिला मोकळे सोडले कीं ती श्रीमहाराजांच्या मागून जाई व त्यांनी ‘गोठयांत जा’ म्हटले की सरळ जाई. कांहीं काळाने-

या गृहस्थांना चांगले दिवस आले म्हणून ते गाय नेण्यासाठी आले. श्रीमहाराजांनी दावें सोडून म्हटले, “गंगे, हे बघ तुला न्यायला आले आहेत, तूं त्यांच्याबरोबर खुशाल जा.” असें म्हणून श्रीमहाराजांनी दावें मालकाच्या हातांत दिल्याबरोबर तिं असां कांहीं हंबरडा फोडला व डोळ्यांतून पाणी काढले कीं श्रीमहाराजांच्या ही डोळ्यांना अश्रु आले व ते कळवळून मालकाला म्हणाले, “गाईची आपल्याबरोबर येण्याची इच्छा दिसत नाही. आपली संमति असेल तर तिला मी पोटच्या मुलीप्रमाणे सांभाळीन.” मालकांनी खुषीने गाईला ठेवले आणि श्रीमहाराजांची धन्यता करीत ते गेले.

बाळंभटाचा गांजा सुटला :

ऑंधचे बाळंभट प्रकृतीने तसेच आहारांतही मजबूत होते. वडिलांनी त्यांना वेद व धर्मकृत्ये शिकविल्यावर ते भिक्षुकी करीत. ते उदार, निग्रही व सत्यभाषणी होते. परंतु दुर्दैवाने त्यांना गांजाचे व्यसन लागले. पुढे महाराजांची व त्यांची गांठ पडली. त्यावेळीं श्रीमहाराज म्हणाले, “वैदिक ब्राह्मण मला पूज्य आहेत, पण त्यांनी नामस्मरण केले तर त्यांच्या जन्माचे सार्थक होईल.” बाळंभट उघडपणे म्हणाले, “हें पहा महाराज ! मला रोज आपण गांजा दिलात तर आपण सांगल तितके नामस्मरण मी करीन. आपली आज्ञा पाळीन व असत्य कधीही बोलणार नाहीं.” हा तन्हेवाईक जवाव ऐकून मंडळी हंसली, पण श्रीमहाराज लगेच म्हणाले, “मला अशीं स्पष्ट बोलणारीं माणसें पार आवडतात. आपण गोंदवल्यास येऊ रहा. मी स्वतः आपणांस रोज गांजा देत जाईन.” त्यांनी बाळंभटांना श्रीदत्ताचे पुजारी नेमले, रोजचा जप नेमून दिला व एक आण्याच्या गांजाची व्यवस्था केली. एक दिवस बरीच वाट पाहूनही गांजा आला नाहीं म्हणून बाळंभट चिढले व श्रीमहाराजांना खडसावण्यासाठीं राममंदिरांत आले. दर्शनास आलेल्या मंडळींच्या समस्यांचे समाधान करण्यांत श्रीमहाराज एकाग्र झालेले पाहून त्यांचे प्रेमानें थवथवलेल्या कळकळीचे बोवणे ऐकण्यांत बाळंभट आपण कशाकरितां आलों तेंच मुळीं विसरले आणि बोलणे ऐकत वाजूला उभे राहिले. जराशाने श्रीमहाराजांचे लक्ष त्यांच्याकडे जातांच एकदम आठवल्यासारखे करून ते उठले आणि म्हणाले, “अरेरे ! आज मी या गडबडींत अगदींच विसरलों हो ! गुरुजी, आपण राग मानू नये.” अशी माझी मागत ते गांजा आणण्यास निघाले, त्याबरोबर बाळंभटाचे अंतःकरण हेलावून त्यांनी ‘महाराज’ अशी गदगदून हांक मारली व श्रीमहाराजांचे पाय घटू धरून त्यांता थांबविले. “अरे, अरे, हें काय गुरुजी !” असें म्हणत महाराजांनी त्यांना पोटाशीं धरले. हुंदके देत बाळंभट म्हणाले, “महाराज, आपण दिव्य पुरुष आहांत ! या मलूल जनांना आपण अमृताचे घास भरवीत असतांना एका क्षुद्र माणसाचे व्यसन पाळण्याकरितां क्षमा मागून आपण तड्कन् उठलांत ना ! धिक्कार असो माझ्या जिण्याला ! महाराज, मला या व्यसनांतून सोडवा !” श्रीमहाराज म्हणाले,

“खरेंच तुम्हाला यांतून सुटायचे असेल तर रामाच्या पायांवर हात ठेऊन शपथ घ्या की, आजपासून मी कोणत्याही मादक वस्तूला शिवणार नाही. झालेले पाप तुम्ही माझ्यावर टाका, मी तें घेतो.” बाळभटांनी तशी शपथ घेतली व ते व्यसनांतून कायमचे मुक्त झाले.

बापूसाहेब साठे यांची भेट:

दहिवलीचे बापूसाहेब साठे यांना जुनाट पोटदुखी होती. औषधोपचार करून थक्क्यावर त्यांनी फक्त पथ्य व लांबवर फिरणे येवढेंच ठेवले. शनिवारी ते साडेचार वाजतांच फिरण्यास निघत. एकादां त्यांना दोन वकील गोंदवल्यास श्रीमहाराजांचे दर्शनाला जातांना भेटले. तेव्हां घरीं निरोप धाडून तेही वकिलांच्या बरोबर गेले. श्रीमहाराज जवळच्या गावीं जाण्यास मंडळीसह निवालेच होते. पण दहिवलीहून कोणी येत आहे का? असें पाहण्यास एकाला सांगितले व वेळ काढू लागले. साडे पांचला साठे प्रभृति आले. वकिलांनी त्यांची श्रीमहाराजांना ओळख करून दिल्यावर साठ्यांनी साधा नमस्कार केला, परंतु श्रीमहाराजांनी त्यांचा इतका आदर केला कीं त्यानेंच ते अधैं झाले. पुढे महाराज दासनवमीला दहिवलीस गेले. उत्सवाच्या प्रसादास कोण राहिले हें शेवटच्या पंगतीस त्यांनी पाहतां बापूसाहेब राहिले हें लक्षांत आले. तशीच त्यांनी कफनी कमरेला गुंडाळली व खडावा घालून उघडचानेंच ते कोटांत गेले व त्यांच्या खोलीत जाऊन प्रेमाने म्हणाले, “रावसाहेब, आपण प्रसादाला चलावें. मंडळी खोलंबली आहेत.” बापूसाहेब मनांत म्हणाले, “ज्यांना जनता साधु मानतात ते स्वतःच बोलावण्यास आले आहेत! तेव्हां गेलेंच पाहिजे.” ते गेले. कांहीं दिवसांनी त्यांची पोटदुखी जोरानें उपटली व अंथरूण धरावें लागले. म्हणून त्यांनी वैद्यांना गोंदवल्याहून बोलावले. वैद्य व श्रीमहाराज दोघेही गेले. महाराजांनी साठ्यांना प्रसादाचे आमंत्रण केले व त्यांच्या आवडत्या बाजरीच्या भाकरीचा व पिठ्याचा बेत केला. साठ्यांनी तो प्रसाद खातांच त्यांची पोटदुखी कायमची गेली.

मद्रास अम्मा :

थिअसौफी पंथाचे मद्रास कडंचे एक सरकारी अंधिकारी होते. त्यांची एकुलती कन्याही मातांपित्यांच्या संस्कारांत वाढलेली व भंगवंतावर प्रेम करणारी होती. तिचा नवरा मात्र पक्का स्वार्थी व संसारांत लिप्त होता. साहजिकच पतिपत्नीचे पटेना म्हणून ती पतीच्या संमतीनें माहेरीं राहुं लागली व त्यानें दुसरे लंग केले. मुलीच्या बाबतींत त्या अधिकाऱ्यानें श्रीब्रह्मानंदांचा सल्ला घेतला. त्यांनी मुलीला श्रीमहाराजांकडे नेण्यास सांगितले. श्रीमहाराजांनी मुलीला आंपल्याजवळ ठेवले व तिला ते ‘अम्मा’ अशी हाक मारुं लागले. बारा वर्ष मौत धरून नामस्मरण करण्याची तिला श्रीमहाराजांनी आज्ञा केली व निष्ठेनें ती तिनें पाळली. रेशमी वस्त्रावर जरीचे अप्रतिम काम करणे तिला उपजत येत होते; म्हणून राम-सीता-लक्ष्मणांचे पोषाखावर जर भरण्यास श्रीमहाराजांनी तिला सांगितले. यां पोषाखांत रामरायांचे ध्यान फारच गोजिरवाणे दिसत असे. अम्मा येऊन-जाऊन असे. शेवटचे दिवस तिनें तेथेंच काढले.

श्रीतुकामाईची पुण्यतिथि :

एक दिवस श्रीमहाराज पहाटेच उठून म्हणाले, “आज माझ्या गुरुंची पुण्यतिथि आहे. भिक्षा मागून आज आपण प्रसाद करणार.” श्रीमहाराजांनी झोळी घेतली. पांच सहा मंडळी मिळून श्रीसमर्थाचे मनाचे श्लोक म्हणत भिक्षेला आरंभ झाला. एकापासून शंभर रूपयांपर्यंत लोकांनी भिक्षा घातली. कित्येकांनी शीग लावून सूपभर दाणे दिले. बारा नंतर दुपारीं ओढवा पलीकडच्या झोपडींतील एका रामदाशापुढे त्यांनी नामघोष केला. हा श्रीमहाराजांच्या ओळखीनें साडे तीन कोटी तारक जपाचें अनुष्ठान करण्यास आला होता. पहाटे आन्हिक, सूर्योदयापासून मध्यान्हापर्यंत जप, पांच घरीं कोरडी भिक्षा, पिठाचा $\frac{1}{2}$ पाण्यांत भिजवून नैवेद्य समर्पण व भक्षण, बाकीचा $\frac{1}{2}$ भाग जलार्पण, व पुन्हां अस्तमानापर्यंत जप असा त्याचा क्रम होता. नामघोष त्यानें ऐकला तेव्हां भिक्षेची झोळी तो टेकीत होता. तशीच त्यानें झोळी उचलली व बाहेर येऊन श्रीमहाराजांच्या झोळीत ती झाडून टाकली. श्रीमहाराज उद्गारले, “हा श्रीमंतांतला श्रीमंत ! अर्थात् प्रापंचिकांनी संग्रह करावा पण फक्त जरूरी पुरता असावा आणि प्रसंगीं सर्वस्व देण्याचाही मनाचा निर्धार ठेवावा, तरच परमार्थ घडतो.” महाराज नेहेमीं सांगत की, “जो पंत असेल तोच संत होऊ शकेल,”

आपण सर्व दिले पण ‘स्व’ राखून दिले :

भडगांवकरांच्या ओळखीनें परभणीचे एक गृहस्थ श्रीमहाराजांकडे येऊ लागले. आर्थिक स्वास्थ्य आणि प्रापंचिक पाश आई व कर्ता मुलगा. येवढाच असल्यामुळे सर्वसंगपरित्याग करून आपण रामदासी दीक्षा घ्यावी व उपासनेत आयुष्य कंठवें अशी उत्कट इच्छा ते श्रीमहाराजांना दर्शवीत. श्रीमहाराज म्हणत, “योग्य वेळ आली की मी तसें सांगेन. तोंपर्यंत पुष्कळ नामस्मरण करावे.” पुढे मुलाचे लग्न झाले व वयोमानानें आई पण गेली. एकदां त्यांनी आपल्या मिळकतीचे बक्षिसपत्र मुलाच्या संमतीनें श्रीमहाराजांना अर्पण केले. त्यांनी तें मुलाला परत करून म्हटले, “बाळ, हें सर्व रामाचें आहे. हें खरें, परंतु तू प्रपंचांत रामाची मालकी विसरूं नकोस म्हणजे हें सर्व मला मिळाल्यासारखें आहे. तेव्हां हा कागद तुझ्याच जवळ असूं दे.” नंतर चार वर्षांनी ते आजारी पडले व वैद्यानें कठीण अवस्था आहे असें सांगितल्यावर ते मोठ्यानें रडून म्हणाले, “महाराज, आपण सांगतां कीं भगवंताला सर्व स्व अर्पण केले म्हणजे तो आपला होतो. मी माझें सर्व दिले, पण तो कांहीं माझा झाला नाहीं याचें वाईट वाटते.” श्रीमहाराज म्हणाले, “आपण भगवंताला सर्व दिले पण ‘स्व’ दिले नाहीं. ‘स्व’ देणे म्हणजे, ‘मी भगवंताचा आहें’ ही जाणीव झोपलें तरी कायम राहणे.” पुढे दीड वर्षांनी त्यांचा खरा अंतकाळ आला असतां, “महाराज मी शांत आहें. आंतमध्ये नाम चालू आहे. मी आनंदानें आपण सर्वांचा निरोप घेतों” असें सगळचांच्या समक्ष सांगून त्यांनी देह ठेवला. श्रीमहाराज म्हणाले, “हे फार चांगल्या गतीला गेले. बारा वर्षे क्षेत्रांत राहून ही जें कोणाला साधणार नाहीं तें एका नामाच्या निष्ठावलानें यांनी साधले. धन्य झाले ते.”

महाराजांनी अंतकाळीं दर्शन दिले :

कन्हाडला आबाजीपंतांनी रजिस्ट्रारच्या खात्यांत पुष्कळ वर्षे नोकरी केली. पण त्यांची शेवटची मुलगी विठाबाई लहान असतांनाच त्यांनी प्रेन्शन घेतले व भगवंताच्या उपासनेत उरलेले आयुष्य घालविण्याचा निश्चय केला. आबांनी श्रीमहाराजांचे नांव ऐकलेलेच होते. विठाबाईला घेऊन ते गोंदवल्यास पोंचले तेव्हां श्रीमहाराज शेतांत काम करून नुकतेच आले होते व स्नानाच्या तयारीत होते. श्रीमहाराजांची मूर्ति पाहतांच त्यांच्या सात्त्विक भावना उफाळून आल्या व त्यांचे डोळे धरून आले. दुसऱ्या दिवशींच्या प्रवचनांत श्रीमहाराजांनी आबांच्याच शंका बोलून त्या क्रमानें सोडवून दाखविल्या. प्रत्येक दिवशीं त्यांच्या विचारांत स्थैर्य वाढून उपासनेचा निश्चित मार्ग सांपडल्याचे समाधान लाभूं लागले. पांचव्या दिवशीं ‘भक्तीमध्ये भगवंताच्या प्रेमाचा परिपोष कसा होतो आणि अनुसंधानानें नामस्मरण केले तर भक्ति कशी साधते’ हा विषय महाराजांनी हातीं घेतला. श्रोते तटस्थ होऊन जणुं अमृतपान करीत होते. इतक्यांत आबांना आपला भाव अनावर होऊन ते उठले व हेलावलेल्या अंतःकरणानें त्यांनी श्रीमहाराजांना साष्टांग नमस्कार घातला. श्रीमहाराजांनी त्यांना उचलून त्यांचा उमाळा शांत केला. आबा म्हणाले “जें माझ्यांत हरवले होते तें पक्के गवसले ! मी धन्य झालो. पण महाराज माझ्या अंतकाळीं असेंच आपले दर्शन होईल काय ? ” श्रीमहाराजांनी तात्काळ उत्तर दिले “होय आबा तुम्हाला तर दर्शन होईलच पण त्याची साक्ष इतरांना देखील पटेल.” कांहीं दिवसांनी श्रीमहाराजांनी विचारले “आबा नामस्मरणांत आहांत ना ? ” आबा म्हणाले, “होय महाराज. पण या विठाच्या लग्नाची काळजी मनांत घुसळते.” श्रीमहाराज चटकन् म्हणाले, “अहो एवढेच ना ? मग मी तिला दत्तक घेतो. म्हणजे झाले. तुम्ही निश्चितपणे नाम घ्या मात्र.” मुलीला श्रीमहाराजांचे पदरांत घालून आबा कन्हाडला परत गेले व आपला सर्वकाळ नामस्मरणांत गुंतवूं लागले.

तेथें गेल्यावर चार सहा दिवसांनीच ते आजारी पडले. आपला अंतकाळ आला असें त्यांना वाटले. तेव्हां कंठांत प्राण धरून ते श्रीमहाराजांची वाट पाहूं लागले. इकडे गोंदवल्यास श्रीमहाराज एकाएकीं भजनास उभे राहिले. ‘जय जय श्रीराम’ चा घोष ते नाचून करीत होते. त्याच वेळीं आबांच्या खोलीच्या पाठीमागच्या बाजू-कडून भजनाचा घोष सर्वांनीं स्पष्टपणे ऐकला. आबाजी बाह्य शुद्धीत नव्हतेच तरी खाडकन् उठून उभे राहिले व म्हणाले, “अरे बधा ! श्रीमहाराज आले. सर्वांनीं दर्शन घ्या ! ” त्यांनीं नमस्कार केला व पुन्हां निजले. पांच मिनिटांनीं डोळे उघडून पुन्हां ते म्हणाले, “महाराज, आपण मला दर्शन दिले. माझ्या सर्व इच्छा पुरल्या. आतां मी आनंदानें जातों.” ल्योदशाक्षरी मंत्राचा उच्चार करीत त्यांनीं प्राण सोडला. ही वार्ता गोंदवल्यास गेली तेव्हां श्रीमहाराज म्हणाले, “आबा प्रपंचावर शून्य घालून रामनामांत एक झाले ! रामानें त्यांना उत्तम गति दिली.” नंतर महाराजांनी आपल्या दत्तक मुलीचे — विठाबाईचे — सालंकृत कन्यादान केले.

(पुढील अंकीं)

विसरतो म्हणून आनंदात जगतो.

ले. — द.श.टिपणीस.

विसरण्याचे फायदे :

गडकन्यांचा गोकुळ हा विसराळू स्वभावाचा एक नमुनेदार नमुना आहे. गोकुळची बायको कजाग असूनही गोकुळच्या स्वभावामुळे ओढत ताणत कां होईना, गोकुळ एकंदरीत समाधानानेच संसार करताना दिसतो. आज काल एकाद्याला कजाग बायको असती तर त्याने काय केले असते ? नको हा संसार असे म्हणून एकतर घटस्फोट घेतला असता नाहीं तर डोक्यांत राख घालून कांहीं तरी भलते सलते करून बसला असता. तुकारामालही कजाग बायको होती. तुकाराम संसार विसरला तर गोकुळ सर्वच विसरतो. विसरभोळेपणामुळे गोकुळ संसार तरून गेला तर पांडुरंगाच्या पाठिंब्यामुळे तुकाराम भवपार झाला. गोकुळ वेळीं चिडतो व रागावतो हें खरें. पण तितकेंच तें तो लवकर विसरून जातो. ज्यावेळीं जें कांहीं झालें तेवढच. नंतर गोकुळला आठवणही रहात नाहीं. यामुळे दुःख त्याला कायमचे चिटकत नाहीं. चिखलांत राहूनही त्याला चिखल लागत नाहीं. गोकुळ काय विसरत नाहीं ? तो स्वतःलाही विसरतो आणि तो स्वतःला विसरतो म्हणून भांडत भांडत सुखाने व प्रमाने संसार करतो. स्वतःला विसरण्यापेक्षां अधिक मोलाचें दुसरे काय आहे ? आपण स्वतःला विसरूं शकत नाहीं म्हणून आपण जन्मभर दुःख भोगीत असतों. हें वोलणे चमत्कारिक वाटेल खरें, तरी तेंच खरे आहे हें निश्चित.

स्मृति व विस्मृति :

निसर्गनिं स्मृति व विस्मृति अशा दोन शक्ती माणसाला दिल्या आहेत. दोन्ही एकमेकींच्या विरुद्ध आहेत. अशा विरुद्ध जोड्या निसर्गामिध्ये भरपूर आहेत. त्या तशा आहेत म्हणूनच जीवनाला खुमारी आहे, चव आहे. माणसाला नुसती स्मृतीच राहिली असती वा नुसती विस्मृतीच पडली असती तर आज जग जेथें आहे तेथें तें दिसलें नसते. स्मृति ही ज्ञानवर्धक आहे व ज्ञान प्रगतिकारक आहे. पण प्रगतीला स्मृतीची जितकी जरूर आहे तितकीच विस्मृतीचीही आहे. स्मृतीमुळे प्रगती झाली तरी विस्मृतीच्या अभावीं ती मार्गे पडेल. माणसाला जेवढी आठवण राहते त्याच्या किती तरी पट तो विसरतो, विसरतो म्हणूनच आनंदांत राहतो. व आनंदांत राहतो म्हणूनच मोठ्या समाधानाने व उत्साहाने तो आपलीं कामे करतो, जरूर तेव्हां जरूर त्या गोष्ठी विसरतां आल्या पाहिजेत. पण मानवी स्वभावाची गंमत अशी आहे कीं ज्याची आठवण ठेवली पाहिजे तें तो नेमकें विसरतो व जें विसरायला पाहिजे तें तो आठवणींत ठेवतो. स्मृति व विस्मृति यांच्या जागा चुकतात व त्या चुकतात म्हणून दुःख त्याच्यां वाटच्यास येते. जें विसरायला पाहिजे तें तो विसरला नाहीं तर काय होईल ? थोडी गंमत म्हणून कल्पना करूं.

विस्मृति नसती तर ?

माणसाला नुसती स्मृतीचा राहिली असती, विस्मृती पडली नसती तर त्याच्या लहानशा मेंदूत लक्षावधी आठवणीची इतकी गर्दी झाली असती कीं तीपुढे आझाद मैदावरील प्रचंड नि अफाट सभेची गर्दी फिकी पडली असती या गर्दीत चांगल्या बरोबर वाईटही भरपूर असल्यामुळे त्याचें जीवन म्हणजे एक दंगल ठरली असती. त्यांतील सुखद आठवणीत तो मशगुल होऊन राहिला असता वा दुःखद आठवणीत स्वतःला हरवून बसला असता. यामुळे या जन्मीच्या कर्तव्याकडे त्याचें दुर्लक्ष झालें असते. मागील जन्म आपणास आठवत नाहीत म्हणूनच ठीक आहे. नाहीं तर जगांतील हेवे दावे मत्सर कधीं संपले नसते. उलट ते वाढतच राहिले असते. दुःखाचे प्रमाण अधिक असल्यामुळे मन दुःखातच चूर होऊन राहिले असते व प्रगतीचे पाऊल पुढे पडले नसते. एकाद्या घरांतील कर्ती सवरती व प्रेमाची व्यक्ति गेल्यास त्या घराला कांहीं दिवस कशी अवकळा येते, माणसे कशीं निष्क्रिय बनतात व कांहींच गोड लागू न देणारी उदासीनता कशी येते याचा अनुभव बहुतेकांना आहे. कालांतरानें घरांतील मंडळी तो प्रसंग विसरून जातात. पूर्वीची अवकळा, निष्क्रियता उदासीनता जाऊन अधिक जोमाने व उत्साहाने पुढलें पाऊल उचलले जाते. मागील अनेक जन्मांतील (ते किती ? देव जाणे). असले प्रसंग आज आठवले असते तर काय अनावस्था झाली असती ? पूर्वजन्मीच्या अनेक प्रिय व्यक्तीचे मृत्यु-प्रसंग आठवणीच्या रूपानें सारखे मनांत आल्यामुळे मनाला अवकळा येऊन माणसे निष्क्रिय व उदासीन झाली असती व घरांघरांतून उसासे ऐकूं आले असते. संगीत सुरांऐवजी रडण्याचे सूर कानीं आले असते. मागील जन्मांत अनेक नातेवाईक मृत्युने नेलेले असणारच. त्यांतच “आपुले मरण पाहिले म्या डोळा” असें होऊन मनःस्थिती कशी वेडीपिशी झाली असती याची कल्पनाच केलेली बरी. विस्मृती नसती तर आजूबाजूच्या स्त्रियाचा गेल्या जन्मीच्या आपल्या बायका आहेत हें पाहून व स्त्रियाही हेच आपले पूर्वीचे पती अशी आठवण झाल्यामुळे घरे सोडून धावल्या असत्या. बालकांना पूर्वजन्मीची आई दिसल्यामुळे तिच्या भोवतीं मुलांची गर्दी झाली असती. तद्वत् अनेक स्त्रियांची मुलाभोवती गर्दी जमली असती. परिणामीं हाच माझा मुलगा म्हणून त्यांच्यांत भांडणे लागली असती. गेल्या जन्मीं पुरुष व या जन्मीं स्त्री अगर अदला बदल किंवा माणस आणि जनावर असा बदल असला तर मग जो कांहीं गोंधळ झाला असता तो कांहीं विचारूनच नका. समजा स्थितप्रज्ञ होऊन हा सर्व देखावा आपण पाहिला असता तर हसून हसून आपली मुरकुंडी वळली असती (या विषयावर कोणी चिवपृष्ठ काढल्यास त्याला गल्लीभर प्रेक्षक व गल्लाभर पैसे मिळतील.) या सर्व गोंधळामुळे आजच्या विवाह संस्थेच्या पाविल्यावर घाला आला असता. हें सर्व ओळखूनच कीं काय निसर्गानें पूर्वजन्मीच्या स्मृतीवर बंदी घातली असावी असें वाटते. गेल्या जन्मीं गोंद्याने आपल्याला फसवून सपशेल बुडविले म्हणून जळफळणारा या जन्मीं

बवन्या ज्ञात्यावर पूर्वस्मृति त्याच्या डोक्यांत सारखी येत राहिली असती तर आजचा हा बवन्या सूड भावनेने त्या गोंद्याला म्हणजे रूपांतरित धोंड्याला शोधत जगभर वेड्या सारखा भटकत राहिला असता. या जन्मीं दारिद्र्यांत दिवस कंठणाच्या व्यक्तीला गेल्या जन्मींच्या आपल्या श्रीमंतीची व सुखाची सारखी आठवण होत राहिल्यानें त्याचे मन किती तडफडले असते याची कल्पनाच केलेली बरी, प्रेमभंगामुळे आत्महत्या करणाऱ्या जीवाला आपली पूर्वजन्मीची प्रेयसी दुसऱ्याचा हात धरून चाललेली पाहिल्यावर त्याला पुन्हां दुसऱ्यांदा आत्महत्या करण्याखेरीज मार्ग शिल्लक राहिला नसता. या ज्ञात्या दुःखद आठवणी. सुखद आठवणी ज्ञात्या असत्या तर माणसे गतजन्मीच्या भासमान सुखांत रमून गेली असती व वर्तनाम कर्तव्य विसरून निष्क्रिय बनली असती. सुखद वा दुःखद-दोन्ही आठवणी चालू जीवनांत अडसर असतात. विस्मृति नसती तर काय झालें असतें याचें हें काल्पनिक चित्र झालें. अशा लक्षावधी कल्पना करतां येतील. प्रत्यक्षांत मात्र वरीलप्रमाणे कांहीं एक होत नाहीं. वेडांत वरील प्रमाणे थोडी फार स्थिति दिसतें हें खरें. पण तो अपवाद होय. प्रत्यक्षांत वरील चित्र न उतरण्याचें कारण माणूस आठवण ठेवतो पण विसरतोही. भूत व वर्तमान यांमध्ये काळाचा पडदा पडत असतो. कल्पनेने कल्पलेले वरील मानसिक चाळे विस्मृतीचें महत्व पटवून देण्यासाठीं आहेत. त्यावरून मानवी जीवनांत विस्मृतीला महत्वाचे स्थान आहे हें लक्षांत येईल.

विस्मृतीची आवश्यकता :

स्मृति इतकीच विस्मृतीची ऐहिक व पारमार्थिक दोन्ही दृष्टीनी—आवश्यकता आहे. स्मृतीचे महत्व आपण सर्वजण जाणतो. पण विस्मृतीही तितकींच महत्वाची आहे हें आपल्या लक्षांत येत नाही. तीमुळे मानवी जीवन सुखी होते. व्यवहारांत ती आनंद निर्माण करते. निराशा व दुःख यांवर उत्तम औषध म्हणजे विस्मृति होय. दुःखदायक अशा स्मृति जर माणसास सारख्या होत राहिल्या तर जीवनांतील कर्तव्ये करण्यांत त्याला आनंद व उत्साह कसा वाटेल ? तसा तो वाटला नाहीं तर नाना व्यवहारांत भाग घेऊन समाजावरोबर पुढे पुढे जाण्याचा प्रयत्न त्याच्या हातून होईल कसा ? जग हें पुढे पुढे जात आहे. काल प्रवाह वाहता असल्यामुळे कालवै पाणी आज नाहीं आजचें पाणी उद्या नाहीं. कालप्रवाहावरोबर आपणांस चालें पाहिजे. भूतकालांतील आठवणींत आपण रमून बसलों तर जग पुढे जाईल व आपण मार्गे राहूं. विषय समजण्यासाठीं एक उदाहरण घेऊं. समजा चालत्या आगगाडींत अंसणाऱ्या माणसाचा त्याला प्रिय असणारा हात रुमाल गाडी बाहेर पडला म्हणून चालत्या गाडींतून उतरून मार्गे धावत जाऊन तो आणण्याचा त्याने प्रयत्न केला तर काय अनास्था होईल ? गाडी पुढे निघून जाईल. ती त्याला पुन्हां पकडतां येणार नाही. जिवाला धोका होईल. शिवाय आगगाडी म्हणजे बैलगाडी नव्हे हें विसरून बिनमोलाच्या वस्तूसाठीं सर्वस्वाचा नाश करणाऱ्या त्या माणसाचे समाजात

हुंमें मात्र होईल. भूतकाळांत गेलेल्या पुष्कळ स्मृति वर्तमानाच्या दृष्टीनें त्या रुमाला नारख्या बिनमोलच्या असतात. भूतकाळांत जाऊन असल्या क्षुल्लक स्मृति उकरून काढणाऱ्याला आपण वेडा म्हणू. पण गंमत अशी कीं असला वेडेपणा आपण रोज करीत असतों. मनाला बेचैन करणाऱ्या, चिता वाढवणाऱ्या भूतकाळांतील कित्येक गोष्टी क्षुद्र असतात. आजच्या व भविष्यकाळच्या जीवनांत त्यांचा काढीमात्रही उपयोग नसतो. अशा गोष्टींचा विसर शक्य तितक्या लौकर पडणे हें अधिक हिताचें असतें. योग्य वेळीं योग्य गोष्टीची विस्मृति होणे हें सुखी जीवनास फार अवश्यक आहे. घरोघरी निर्माण होणारी बहुतेक भांडणे ही अशाच भूतकाळांतील क्षुल्लक गोष्टी उकरून काढल्यामुळे होत असतात. पाच दहा वर्षपूर्वीच्या गोष्टी, ज्यांचा आजच्या जीवनांत कांहीं संबंध नाहीं त्या उकरून काढून पतिपत्नींनी आपापसांत कलह करीत वसण्यापेक्षां त्या विसरून जाऊन प्राप्तपरिस्थितीचा उपयोग आपले जीवन सुखी करण्यासाठी करीत राहणे हें श्रेष्ठ आहे. ज्याला उखाळचा पाखाळचा म्हणतात अशा गोष्टींची विस्मृति होणे राष्ट्र, समाज वा कुटुंबांत एकात्मता राहण्यास अत्यंत उपयुक्त आहे. झालं गेलं गंगेला मिळालं हाच खरा व्यावहारिक शहाणपणा आहे. जी कांही पिढ्यान पिढ्यान भांडणे चालतात त्यांतील बहुतेक विस्मृतीच्या अभावामुळे चालू असतात. खापरपणजोबाचे हेवेदावे 'खापर' पणतू उगाळीत वसतो. कोर्टकचेच्यांतील दाव्यामुळे शेवटी 'खापर' हातीं येते. सुखासाठी विस्मृती जरूर आहे म्हणून निसर्गाने स्मृतीबरोबर विस्मृती निर्माण केली आहे. तिचा योग्य वापर करणे ही कला आहे. तिचा उपयोग बालपणापासून करीत गेल्यास ती वाढीस लागेल व भावी जीवन सुखाचे नोईल.

योग्य स्मृति व योग्य विस्मृति :

अध्यात्मामध्ये स्मृति व विस्मृति यांचे फार महत्त्व आहे. अध्यात्मांतील ज्ञान व अज्ञान म्हणजे व्यवहाराच्या भाषेत स्मृति व विस्मृति होय. ज्ञान व अज्ञान यांच्यात जें नातें आहे तेच स्मृति व विस्मृति यांच्यात आहे. 'मी'कोण हें आपण विसरलों आहोंत, विस्मृति झाली म्हणून देहाला व स्वतःच्या प्रतिमेला (जी केवळ कल्पनांचा गळा आहे.) मी समजून आपण सुखाच्या मागें सारखी धाव घेतों व परिणामी दुःखाच्या चक्रांत गरगर फिरत राहतो.

मन मोठे विचित्र आहे. जें नको तें लक्षांत ठेवतें व पाहिजे तें विसरतें. कोणतें लक्षांत ठेवावें व कोणतें विसरावें या बहुल निश्चित नियम सांगतां येणार नाहींत. सर्वसाधारणपणें असें म्हणतां येईल कीं चांगले लक्षांत ठेवावें व वाईट विसरावें. आपले चांगले वाईट हें परिस्थितीवर व मनाच्या मानण्यावर अवलंबून असल्यामुळे अस्थिर आहे. यामुळे चांगले वाईट ठरविणे हें बिकट काम झालें आहे. सामान्यपणे माणसाला तें शक्य नाहीं. ही निवड बरोबर करतां यावी म्हणून अध्यात्माचें साहाय्य जरूर आहे. अध्यात्मांतील नाम-साधनाचा उपयोग करावा, या योगे जीवन उंचावणाऱ्या

स्मृति तेवढया राहून अपायकारक स्मृति विस्मृतीच्या अंधारात विसरून जातील साधारणपणे असें म्हणतां येईल कीं दुःखद प्रसंग, भीषण दृश्ये, अपशब्द, आपल्या संबंधी केलेली निदा, आलेला राग या गोष्टी शक्य तितक्या लंबकर विसराव्या. थोरांचे बोल, सत्संगतींतील घटना, जीवनाला चांगलें वंछण लावणाऱ्या गोष्टी आठवणींत ठेवाव्या. काम करताना मग तें लहान असो वा मोठें असो आपलें सर्व लक्ष त्या कामाकडे लावण्याची व त्यावेळेपुरते स्वतःला विसरण्याची, अगदीं भूक तंहानेचेही भान राहणार नाहीं अशी संवय करावी. मुख्य म्हणजे आपल्या ‘मी’च्या वा प्रतिमेच्या बाबतींत आपण गडकन्यांचा गोकुळ होण्याचा प्रयत्न करावा.

श्रीतुकाराम महाराज : जीवन आणि कार्य

श्री. पांडुरंग राया भाटीकार.

“शुद्ध बीजापोटीं कुळे रसाळ गोमटी” असें स्वतः तुकाराम महाराजांचे सुभाषित आणि सिद्धांतवजा वचन आहे. तुकोबारांचे आठवे पूर्वज विश्वभर बोवा मोठे भक्त होते. त्यांची पंढरीच्या पांडुरंगाची उपासना आणि वारी होती म्हणजे पांडुरंग भक्तीचा वारसा आठ पिढ्या चालत आला होता. अशा ईश्वरनिष्ठ आणि हरिरंगात रंगलेल्या पुण्यवान आणि पवित्र कुळांत तुकाराम महाराजांचा जन्म झाला.

आत्मचरितपर अभंग :

तुकोबांच्या वडिलांचे नांव वोलहोबा आणि आईचे नांक कनकाई. त्यांचे आडनांव मोरे हें होय. त्यांचा जन्म ‘देहू’ गांवी झाला. पुण्याच्या उत्तरेस दहा कोसांवर इंद्रायणीच्या तीरीं हा गाव आहे. त्यांच्या जन्मतिथी व शकाबद्द विद्वानांत मतभेद आहेत. भारद्यांच्या मते ते १५३० त तर राजवाड्यांच्या मते ते १४९० त जन्मले. निर्णयिकाळ मात्र निश्चित असून तो शके १५७१ आहे. तुकोबारायांना साबजी आणि कान्होबा असे आणखी दोन भाऊ होते. पण त्यांत, “पुत्रं व्हावा ऐसा गुंडा, ज्याचा तिन्ही लोकी झेंडा—” किंवा ‘पुरे एकचि पुत्र मायपोटीं, जो उद्धरी कुळे कोटी’ असे तुकाराम महाराज निपजले आणि वंशाचा उद्घार केला. संतांनी विचारल्या-वर्त्तन तुकाराम महाराजांनी ‘आत्मचरित’ एका सुंदर अभंगात सारांशरूपाने सांगितले. तो अभंग अत्यंत महत्वाचा आणि विश्वसनीय आहे. सदर महत्वाच्यां आत्मचरिताच्या अभंगांत महाराजांनी थोडक्यांत कांहीं महत्वाचे मुद्दे स्पष्ट केले आहेत ते असे:—

आपण शूद्र यातींत जन्मलों. बापाचा व्यवसाय केला. मध्येच संसाराची वाताहात झाली. आईबाप वारले. दुष्काळाने धनदौलत; गुरे, व्यापार यांचा फडशा पाडला. डोळचादेखत एक बायको अन्न अन्न करून मेलों. संसाराचा वीट आला. कुळांत विठोबाची भक्ती होतीच तिकडे आतां विशेष लक्ष लागले. कीर्तनकारांच्या मागे राहत ध्रुपद धरले. संतांचीं वचने पाठ केलीं. लोकनिंदेला भ्यालो नाहीं. स्वप्नात गुरुपदेश झाला व नंतर कवित्व स्फूर्ति झाली. अभंगांच्या व्ह्या बुडविल्या त्यावेळीं पांडुरंगानें बालवेशाने येऊन समाधान केले. व्ह्या सुरक्षित वर आल्या. आजची परिस्थिती ही अशी आहे. पुढील सर्व देव जाणे. पण एक सिद्धांत सांगतों भक्ताला देव कधींही उपेक्षित नाही.

तुकाराम महाराजांच्या अभंगांचे वैशिष्ट्य हें आहे की त्यांत त्यांच्या जीवनाच्या आशाआकांक्षा त्यांची दुःखें, त्यांचे विचार, त्यांचे अनुभव यात लक्षावधी लोकांना आपलें रूप पाहूता येतें व तें आपल्या घरी वेश पालटून येऊन राहत, आपले अनुभव सांगतात कीं काय याचे प्रत्येकाला मोठे आश्चर्य व कौतुक वाटते.

अभंगांचा सुपरिणाम :

त्यांच्या अभंगामध्ये व्यवहार, परमार्थ, वेदान्त, साधकाच्या अनेक अवस्था व पायन्या त्यांनी आत्मसात करण्याच्या गोष्टीचे मार्गदर्शन, भक्तांची मानसिक स्थिती, बैठक व आचरण, त्यांचा प्रभुचरणी निष्ठावंत भाव, सिद्धाचे अनुभव, संधिसाधू, भोंदू व समाजकंटकांवर त्यांनी उडविलेले कडक ताशेरे, व्यवहारांतील सूक्ष्मतर अनुभवांचे दिग्दर्शन इत्यादीचे मार्मिक चिन्हण आहे.

तुकाराम महाराजांच्या अभंगांत बद्धांपासून मुक्त आणि ब्रह्मज्ञान्यापर्यंतच्या अवस्थांचे वर्णन सांपडते. कारण ते स्वतः या सर्व अवस्थांतून एकेक पायरी ओलांडून कीर्तिशिखरावर पोंचले. ‘कृतकृत्य ज्ञालों, इच्छा केली ते पावलों’ असे पूर्ण तृप्तीचे उद्गार आयुष्याच्या अखेरीस काढणारे फक्त तुकाराम महाराजच ज्ञाले, असे म्हटले तर ते अतिशयोक्तीचे ठरू नये. तुकाराम महाराजांचे अभंग वाचल्यानंतर कितीहि दुःखी, खिन्न व उद्घिन मनःस्थितींत असलेला माणूस ‘बॅटरी चार्ज’ केल्याप्रमाणे प्रसन्न व आनंदित होऊन, त्याला एकप्रकारचा धीरोदात्त वेग चढून तो संकल्पित द्येय गांठू शकतो.

चारित्याचा प्रभाव :

तुकाराम महाराजांच्या कांही सिद्धांतात्मक वचनांतून त्यांचें विविध विषयां वरील विचार, अनुभव, मार्गदर्शन, जीवनांतील सिद्धान्त इत्यादीचे दर्शन होते.

तुकाराम महाराजांना ‘अवतारांचे कळस’ असे सार्थतेने ‘म्हणतां येईल कारण संसारदुःख आणि त्रिविधतापाने ते इतके पोळले होते की सामान्य माणसाला ‘आत्महत्येशिवाय’ मार्ग दिसला नसता. ‘पण त्रिविधतापांच्या असह्य दुःखांतून वैराग्य, श्रद्धा, चित्तशुद्धि, मनोनिग्रह आणि नामस्मरण यांच्या सहाय्याने तुकाराम महाराजांनी पांडुरंगाच्या सगुण आणि निर्गुण स्वरूपाचे दर्शन घेतले आणि भागवतधर्म मंदिराचे ‘कळस’ होऊन राहिले. सर्वच संतांनी समाज सदाचारी आणि ईश्वरनिष्ठ व्हावा म्हणून, तसेच लोकांना देखी लागावी म्हणून स्वतः आचरण करून दाखविले ‘अर्भकासाठी’ पंते हातीं धरिली पाटी’ ‘तैसे संत जगी, किया करूनी दाखविती अंगी’ हें याच अर्थाने तुकाराम महाराजांनी लिहून ठेविले. ‘पराविया नारी रखुमाई समान, हें गेले नेमून ठायीचेंचि’ ही नुसता ‘घोषणा’ नसून त्यांना श्रेष्ठ करण्यासाठी आलेल्या किंवा पाठविलेल्या बाईला त्यांनी ‘आई’ म्हणून नमस्कार केला ! तिला मग पश्चात्ताप होऊन ती त्यांची शिष्यीण बनली. हा त्यांच्या चारित्याचा प्रभाव होय. तसेच ‘तुका म्हणे धन, आम्हां गोमांसासमान’ किंवा ‘सोने रुपे आम्हां मृत्तिकेसमान, माणिके पाषाण खडे जैसे’ आणि ‘तुका म्हणे तैशा दिसतील नाये